

Sociologisk Forskning

Årgång 50 • Nr 1 • 2013

Femtionde årgången

Redaktörer & ansvarig utgivare

Redaktörer: Klas Borell
Roine Johansson
sociologiskforskning@miun.se
Ansvarig utgivare: Patrik Aspers

Grafisk produktion: RPform, Köping
Omslag: Hanna Liljendahl
Omslagsfoto: Roel Wijnants
Tryck: PRIMATryck, Hallstahammar
ISSN 0038-0342

Adress

Sociologisk Forskning
c/o Institutionen för samhällsvetenskap
Mittuniversitetet
831 25 Östersund
Tel. 063-16 53 91

Redaktion

Klas Borell
Roine Johansson
Hanna Liljendahl

Redaktionsråd

Boel Berner, Linköpings Universitet
Margareta Bertilsson, Köpenhamns Universitet
Ulla Björnberg, Göteborgs Universitet
Hedvig Ekerwald, Uppsala Universitet
Peter Hedström, Framtidsinstitutet
Lars Bo Kaspersen, Köpenhamns Universitet
Gerd Lindgren, Karlstads Universitet
Richard Swedberg, Cornell University

Utgivning 2013

nr 1: v 12 nr 2: v 24 nr 3: v 42 nr 4: v 51

Anvisningar till författare finns på Sociologförbundets hemsida www.sverigessociologforbund.se samt på omslagets tredje sida. Artikelförfattarna ansvarar själva för innehållet i respektive artikel.

Sveriges Sociologförbund

är en fackligt och politiskt obunden intresseorganisation för sociologer med syfte att främja sociologins vetenskapliga utveckling och praktiska tillämpning. Som medlem i Sociologförbundet får du bland annat förbundets egen tidskrift Sociologisk Forskning och den internationella tidskriften Acta Sociologica, som utkommer fyra gånger per år.

Vill du bli medlem?

Se Sociologförbundets hemsida www.sverigessociologforbund.se för information.

Sociologförbundets styrelse

Abby Peterson, Göteborg, ordförande
Stefan Svallfors, Umeå, vice ordförande
Linda Soneryd, Göteborg, sekreterare
Åke Nilsén, Halmstad, kassör
Ordinarie ledamöter: Åsa Wettergren, Göteborg, Zoran Slavnic, Norrköping, Magnus Ring, Lund, Jan-Magnus Enelo, Örebro, Sverre Wide, Falun.
Suppleanter: Anna Olofsson, Östersund, Karin Bergmark, Stockholm.

Sociologisk Forskning indexerar i följande databaser: Artikelsök, Cambridge Scientific Abstracts, Current Abstracts, DBH NSD – Norwegian register of scientific journals and publishers, Internationale Bibliographie der Rezensionen Geistes- und Sozialwissenschaftlicher Literatur, IBZ – Internationale Bibliographie der Geistes- und Sozialwissenschaftlichen Zeitschriftenliteratur, Journal of Citation Reports (web of science), Periodicals Index Online, SCOPUS, Sociological Abstracts, Social Sciences Citation Index (web of science) och Social Services Abstracts.

Sociologisk Forskning publiceras med stöd från Vetenskapsrådet.

Innehåll

Redaktörerna har ordet: I backspegeln	3
Organisationer, ojämlikhet, migration – förändringar av den etniska arbetsdelningen i svensk byggnadssektor	7
<i>Denis Frank</i>	
För Sverige i framtiden – bio-objektivering av ny medicinsk teknologi	31
<i>Tora Holmberg och Malin Ideland</i>	
Förlåtelse, försoning och oförsonlighet i överlevandes berättelser efter kriget i Bosnien	51
<i>Goran Basic</i>	
Gästkrönika: Sociologisk forskning för femtio år sedan	69
<i>Göran Ahrne</i>	
Recensioner	75
Sociologförbundet har ordet	85
Tack till våra granskare 2012	87

Redaktörerna har ordet: I backspegeln

I år fyller *Sociologisk Forskning* aktningssäva 50 år vilket på olika sätt kommer att uppmärksammas under utgivningsåret 2013. Från redaktionens sida ser vi jubileumet som en inbjudan till reflektion och vi ser fram emot att få publicera bidrag som både tittar i backspegeln och som diskuterar tidskriftens såväl som sociologiämnetts fortsatta färdriktning.

När Johan Asplund som *Sociologisk Forsknings* förste redaktör beskrev tidskriftens ambitioner betonades att det inte handlade om en konkurrent till nordiska sociologförbundets tidskrift *Acta Sociologica*, som etablerades redan 1955. Om *Acta Sociologica* var den "nordiska sociologins röst i internationella sammanhang" var uppgiften för *Sociologisk Forskning* inte endast att rapportera om pågående forskning utan också att vara ett forum för sociologers diskussioner (Asplund, 1964:2). Idag kan det konstateras att *Sociologisk Forskning* spelat en central roll i institutionaliseringen av svensk sociologi och för ämnetts intellektuella historia. I likhet med andra nationella nordiska sociologitidskrifter – *Sosiologia* i Finland, *Sosiologi idag*, *Sosiologisk tidskrift* och *Sosiologisk Årsbok* i Norge, *Dansk Sociologi* i Danmark och *Islenska thjodfelagid* på Island – har *Sociologisk Forskning* varit central för utvecklingen av sociologisk ämnesidentitet och för att hantera spänningar i en på många sätt heterogen disciplin. Men i likhet med sina nordiska systertidskrifter står idag *Sociologisk Forskning* inför utmaningar.

För ett par år sedan initierade Nordiska Sociologförbundet en studie av de nationella nordiska sociologitidskrifterna. De intervjuade redaktörerna pekade samfällt på betydelsen av den växande konkurrensen med de internationella tidskrifterna och på att "de beste manuskriptene i större grad enn tidligere sendes ut av Norden" (Rye, 2012: 33). Några tidskrifter – däribland *Sociologisk Forskning* och finska *Sosiologi* – har drabbats av en viss nedgång i antalet inskickade manuskript.

Att svenska och andra nordiska sociologer i växande utsträckning publicerar sig i internationella tidskrifter är naturligtvis positivt. Internationell kvalitetsgranskning är en förutsättning för hög kvalitet i nordisk sociologisk forskning. Men ett aktivt deltagande i internationella fora utesluter samtidigt inte livaktiga nationella tidskrifter. Nationella sociologitidskrifter ger den bredd och kontinuitet i diskussionen som ofta saknas i en allt mera fragmenterad internationell fackpress och de nordiska tidskrifterna tillhandahåller dessutom en alldeles speciell arena för studier av det skandinaviska välfärdssystemet. Det norska exemplet är uppmuntrande. Norska sociologer ligger långt framme i internationell publicering samtidigt som inflödet av bidrag till tre nationella tidskrifter är fortsatt högt.

Nordiska sociologitidskrifter har alltså hävdats sig olika väl i den förändrade konkurrenssituationen. En sak har de dock gemensamt, nämligen en successiv förändring av bidragsgivarnas sammansättning. "Et gjennomgående trekk", framhålls i rapporten om nordiska sociologitidskrifter, är att en allt större andel av författarna "er yngre forskere, som karrieremessig gjerne er i en kvalifiseringsfase, enten til doktorgrad eller for professorkompetanse" (Rye, 2012: 20).

Att doktorander och yngre forskare vänder sig till *Sociologisk Forskning* är naturligtvis i sig inget problem; doktorander och yngre forskare står ofta för nya perspektiv och bidrar därmed till att vitalisera tidskriften. Samtidigt behöver *Sociologisk Forskning* fler seniora författare för att bättre kunna spegla pågående forskning.

En speciell utmaning för de nordiska sociologitidskrifterna handlar om bedömningssystemet. På något undantag när tillämpar de alla den s.k. double blind-principen, dvs. bedömarna vet inte vilka författarna är och författarna vet inte vilka bedömarna är. I små språkområden som det svenska, och där forskare med liknande intressen inte sällan ingår i samma nätverk, kan det ibland vara svårt att i praktiken realisera de bakomliggande intentionerna med systemet. För att hantera dessa utmaningar har redaktionen för *Sociologisk Forskning* ibland hämtat bedömare från andra nordiska länder men också allt oftare bedömare från andra samhällsvetenskapliga och humanistiska discipliner. Inte minst de senare strävandena har varit framgångsrika och vi har kunnat glädja oss åt att etnologer, statsvetare, företagsekonomer och andra gjort goda insatser som bedömare.

Årets första nummer av *Sociologisk Forskning* innehåller tre referegranskade artiklar. I den första artikeln – *Organisationer, ojämlikhet, migration* – studerar Denis Frank förändringarna av den etniska arbetsdelningen inom svensk byggsektor. Författaren visar hur politiska förändringar i Östeuropa, tillsammans med EU:s utvidgning, gav tillgång till ny arbetskraft och därmed en ny organisationsnisch och en ny organisationsmodell inom byggnadssektorn. Frank undersöker drivkrafterna bakom organisationsmodellen och frågar hur och i vilken utsträckning den påverkat normer om vad som är legitimt och illegitimt på svensk arbetsmarknad.

Varför diskuteras så sällan bioteknikens etiska och sociala problematik i Sverige? I den andra referegranskade artikeln – *För Sverige i framtiden* – undersöker Tora Holmberg och Malin Ideland vad de betecknar som bioteknikens ”diskursiva tystnader”. Debatten om stamceller och artblandning, menar de sammanfattningsvis, har kommit att präglas av ett slags normalisering där etiska och andra problem successivt marginaliserats. Men vilka, frågar sig författarna, är de diskursiva strategierna bakom denna marginalisering av kritiska röster?

I den tredje referegranskade artikeln – *Förlåtelse, försoning och oförsonlighet i överlevandes berättelser efter kriget i Bosnien* – intervjuar Goran Basic 27 överlevande från 1990-talets krig i Bosnien och Herzegovina. Enskilda individers handlingar under kriget är inte lätta att förlåta, och oförsonlighet snarare än försoning dominerar berättelserna. För att förlåtelse ska vara möjlig krävs att en del villkor uppfylls, framförallt vad gäller rättvisa för offren, och erkännande med uppvisande av skam och ånger från förövarna.

Sedan ett par nummer tillbaka har *Sociologisk Forskning* en stående avdelning för recensioner av svenska doktorsavhandlingar i sociologi. I detta nummer recenserar två fakultetsopponenter två avhandlingar. I den första recensionen granskar docent Katarina Jacobsson, Socialhögskolan vid Lunds universitet, Niklas Westbergs avhandling *Meddelanden från enskildheten*, framlagd vid Göteborgs universitet. Den andra recensionen gäller avhandlingen *Ethnic Discrimination, Name Change and Labor Market*

Inequality, författad av Moa Bursell och framlagd vid Stockholms universitet. Fakultetsopponent och recensent är professor Gunn Birkelund, Oslo universitet.

Under jubileumsåret ersätts tidigare årgångars gästkrönikor med en serie reflektioner från särskilt inbjudna seniora sociologer som under många år följt tidskriften. Ramarna för dessa bidrag är vida: de kommer att behandla tidskriftens roll för utvecklingen av specifika sociologiska forskningsområden, men också beröra tidskriftens generella funktion för att befästa och utveckla ämnesidentiteten inom det svenska sociologisamfundet. Först ut är professor Göran Ahrne. Han gör en genomgång av de fyra första årgångarna av *Sociologisk Forskning*. Det är slående hur mycket som skiljer dåtidens från dagens artiklar i rent formellt avseende. Bland annat saknas referenser nästan helt. Innehållsligt finns en del att överraskas av. Exempelvis är det inte mycket i de fyra årgångarna av tidskriften som tyder på att sociologin under åren 1964–1967 skulle ha varit särskilt inriktad på att lösa samhällsproblem eller bidra till planeringen av ett bättre samhälle, något som ju annars ofta brukar tillskrivas sociologin under denna tid.

Krönikan från Sveriges Sociologförbund är denna gång författad av förra redaktören Hedvig Ekerwald, samt Linda Soneryd och Åsa Wettergren från förbundsstyrelsen. Även de tar upp *Sociologisk Forsknings* historia och roll för sociologin här i landet.

Det är vår förhoppning att reflektioner, såväl tillbakablickande som framåtsyftande, kring *Sociologisk Forsknings* historia, utveckling och betydelse för svensk sociologi, ska gå som en röd tråd genom denna jubileumsårgång, främst genom gästkrönikorna men gärna också i form av refereebedömda artiklar med sociologiämnets utveckling i Sverige som tema.

Klas Borell & Roine Johansson

Referenser

- Asplund, J (1964) "Anmälan", *Sociologisk Forskning* 1(1): 1–2.
- Rye, J. F. (2012) *De nasjonale sosiologiske tidsskriftene i Norden: En kartlegging av status, utfordringer og strategier*. Trondheim: Institutt for sosiologi og statsvitenskap, Norges teknisk-naturvitenskapelige universitet (NTNU).

SOCIOLOGISK FORSKNING TEMANUMMER

Ålder: Organisering, åldersrelationer och kategorisering

Ålder utgör en viktig grund för fördelning av möjligheter, rättigheter och skyldigheter i samhället men har inom forskningen ofta studerats i anslutning till specifika ålderskategorier t.ex. barn, ungdomar och äldre. Det finns få fora där ålder och åldersrelationer problematiseras över ett brett åldersspann. Ålder i sig kan därför behöva uppmärksammas som ett analytiskt sociologiskt verktyg.

Sociologisk Forskning avser att ha ett temanummer som fokuserar på ålder. Skribenter inbjuds att komma in med artikelmanus som problematiserar begreppet ålder, diskuterar dess potential och begränsningar för sociologin och/eller illustrerar aktuell sociologisk forskning om ålder. Både teoretiska och empiriska bidrag är välkomna. Särskilt välkomnas artiklar som beaktar relationer mellan olika ålderskategorier och synliggör hur ålder fungerar som organiserande princip i samhället.

Några tänkbara teman att behandla är:

- Åldersbegreppet i olika kontexter: innebörder, potential, begränsningar
- Ålder, diskriminering och makt
- Ålder och kategorisering
- Åldersidentiteter
- Ålder i relation till intersektionalitet
- Ålder och livslopp
- Att studera ålder: metodologiska möjligheter och begränsningar
- Ålder, institutioner och artefakter
- Ålder, tid och rum

Förslag på artiklar som berör andra teman som synliggör ålder och dess potential för sociologin är givetvis också välkomna!

Manus omfattande maximalt 10 000 ord (inklusive abstract/sammanfattning) skickas in senast 26 augusti 2013 till Sociologisk Forskning, sociologiskforskning@miun.se, märkt "Temanummer Ålder". Vänligen följ instruktionerna för författare (se omslagets insida).

För frågor eller om du vill diskutera artikelidéer kontakta någon av gästredaktörerna:
Maria Eriksson, maria.eriksson@soc.uu.se
Satu Heikkinen, satu.heikkinen@vti.se
Clary Krekula, clary.krekula@kau.se

Organisationer, ojämlikhet, migration – förändringar av den etniska arbetsdelningen i svensk byggnadssektor¹

Denis Frank

Institutionen för sociologi och arbetsvetenskap, Göteborgs universitet

Organizations, Inequality, Migration – Changes of the Ethnic Division of Labour in the Swedish Construction Sector

During the 1990s the number of migrants from Eastern Europe increased in the Swedish construction sector. This article examines how this change was initiated by changes in the organizational population in the construction sector. The gradual enlargement of the European Union changed the institutional framework for organizations in Sweden. This created increased opportunities for new organizational forms in the construction sector. The specific niche of the new organizations was to recruit and hire out workers from Eastern Europe that were paid lower wages than Swedish workers. The diffusion of this organizational form contributed to a change of norms and beliefs about what was legitimate and illegitimate when employing migrants. This implies that the inequalities that this organizational form introduces have gained increased legitimacy in Sweden. Or in other words, it has become increasingly socially acceptable to pay migrants lower wages than Swedish workers.

Key words: Illegal migration, organizational change, social inequality, construction, diffusion

Under 1990-talet ökade antalet migranter från Östeuropa i den svenska byggnadssektorn. Denna förändring av migrationen berodde på olika omständigheter. Den gynades av den tätare politiska och ekonomiska integrationen mellan stater i Östeuropa och Västeuropa. EU utgav under 1990-talet bl.a. direktiv som gjorde det enklare för medborgare i Östeuropeiska stater att resa in i EU för att utföra arbete. Dessa medborgargrupper kunde dessutom öka sin inkomst genom att resa till Västeuropa för att utföra arbete, där lönerna låg på en högre nivå.

Dessa nya migranter hade emellertid aldrig kommit in i den svenska byggnadssektorn i den omfattning som skedde om det inte funnits en beredskap att anlita dem för att utföra låglönat arbete i Sverige. Denna ökade efterfrågan på migranternas ”billiga” arbetskraft uppstod inte av sig själv, utan den skapades av aktörer som var baserade i Sverige. Under 1990-talet utvecklades en praxis i delar av byggnadssektorn att

1 Denna artikel ingår i ett forskningsprojekt som stöds av *Forskningsrådet för arbetsliv och socialvetenskap*. Jag tackar de två anonyma granskarna för värdefulla kommentarer. Jag tackar också Gunnar Olofsson och deltagarna i arbetsgruppen ”Organisation och arbete” vid Sociologdagarna för värdefulla synpunkter på tidigare versioner av manuskriptet.

anlita migranter för löner som låg under nivåerna i kollektivavtalen (Lindberg 2007). Detta ledde till hårda konflikter med Byggnadsarbetareförbundet, som betraktade en stor del av migranterna som "illegal" arbetskraft i Sverige. Konflikterna med Byggnadsarbetareförbundet var ett preludium till en förändring av byggnadssektorn och i förlängningen hela den svenska arbetsmarknadsmodellen, som bl.a. innebar försvagade fackliga organisationer.

Inom migrationsteori skiljer man mellan olika faser i migrationen mellan två länder (Massey et al. 1998; Light 2006). Man kan skilja mellan migrationens initieringsfas, dess mognadsfas och dess avslutningsfas. I denna artikel undersöks *initieringen* av den ökade arbetskraftsmigrationen från Östeuropa till Sverige. Internationell migration kan initieras av olika omständigheter. Den kan initieras av en ökad efterfrågan på "billig" arbetskraft i invandringslandet. Den ökade efterfrågan på arbetskraft kan leda till att företag och/eller statliga myndigheter gör aktiva rekryteringar i utlandet, vilket initierar en mer omfattande migration. Så småningom tenderar emellertid migrationen att fortsätta oberoende av de orsaker som startade den. Migrationen har då lämnat sin initieringsfas och inträtt i, vad som kan kallas, en mognadsfas (Light 2006).

Jag ska i denna artikel undersöka hur vissa profitsökande organisationer initierade den ökade arbetskraftsmigrationen från Östeuropa till Sverige. Under 1990-talet skapades ökade möjligheter för organisationer att spela en sådan roll i den svenska byggnadssektorn. En del av dessa organisationer var nybildade, och de utnyttjade möjligheter som uppstått dels på grund av kommunismens sammanbrott i Östeuropa 1989–91, dels på grund av vissa direktiv från EU. Dessa politiska förändringar skapade ökade möjligheter för företag i Sverige att rekrytera och förmedla arbetare från Östeuropa. Dessa arbetare betalades, som regel, lägre löner än svenska arbetare, och fram till 2004 utförde de ofta arbete odokumenterat eller oauktoriserat i Sverige. Det innebar därmed att en ny typ av ojämlig relation infördes och spred sig i byggnadssektorn.

Syftet med denna artikel är att undersöka hur denna förändring av den etniska arbetsdelningen i byggnadssektorn initierades under perioden 1990–2004. Jag kommer att fokusera aktörer som var baserade i Sverige och hur förutsättningarna för dessa aktörer förändrades 1990–2004. Därmed läggs mindre vikt vid förhållanden i utvandringsländerna och migranternas motiv och handlingar i denna artikel. Internationell migration skapas av ett samspel mellan förhållanden i invandringsländer och utvandringsländer, mellan faktorer på makro-nivå och mikro-nivå. Jag fokuserar aktörer som var baserade i Sverige därför att de hade ett avgörande inflytande på initieringen av förändringarna i byggnadssektorn och på den karaktär som förändringarna fick.

Förändringarna av den etniska arbetsdelningen i byggnadssektorn startade alltså redan före den historiska utvidgningen av EU 2004. Under denna tidigare period förelåg fortfarande en statlig migrationskontroll i förhållande till medborgare i de tidigare kommunistiska länderna i Östeuropa, medan en del av dem åtnjuter fri rörlighet till Sverige efter utvidgningen av EU 2004, t.ex. polacker, letter och litauer. Denna tidigare period är grundläggande för förståelsen av de förändringar som skulle ske på den svenska byggarbetsmarknaden efter 2004, t.ex. Laval-konflikten och dess kon-

sekvenser. Redan före 2004 öppnades den svenska arbetsmarknaden gradvist upp för nya arrangemang när det gäller utländsk arbetskraft, vilka fick fullt genomslag efter utvidgningen av EU 2004.

Den tidigare forskningen har visat att företagens rekryteringar av migranter har stort inflytande på migrationsströmmars omfattning och riktning (Piore 1979; Waldinger & Lichter 2003; Frank 2005). När företag söker efter utländsk arbetskraft, tenderar de att söka efter specifika nationaliteter. Företag söker ofta efter nationaliteter som redan är etablerade på arbetsplatsen ifråga (Waldinger & Lichter 2003; Frank 2005; Bygren 2010; Schierup & Paulson 1994). Detta sker bl.a. genom nätverksrekrytering, d.v.s. att man rekryterar släktingar och bekanta till redan anställda migranter. Migranterna tenderar dessutom att rekryteras till de delar av arbetsmarknaden som ger låga löner och osäkra anställningsförhållanden. De rekryteras ofta till arbeten som undviks av den inhemska befolkningen.

Dessa mönster i rekryteringen av migranter är väletablerade i den tidigare forskningen. Däremot är forskningen om hur sådana mönster initieras och sprids på en arbetsmarknad mycket mer begränsad. Jag ska i denna artikel visa hur nya mönster i rekryteringen av utländsk arbetskraft initierades och spred sig i den svenska byggnadssektorn. Byggnadssektorn var under tidigare perioder *inte* en sektor som rekryterade en stor andel migranter. Det är inte heller en sektor av arbetsmarknaden som undvikits av inhemska arbetare; byggnadsarbete är tvärtom ett av få arbeten i den traditionella arbetarklassen som fortfarande attraherar infödda svenskar. Detta gjorde det svårt för migranter att komma in i byggnadssektorn.

Mitt huvudsakliga argument är att förändringar i den europeiska historiska kontexten gav upphov till nya organisationsformer i byggnadssektorn, t.ex. bemanningsföretag som hyrde ut hantverkare från Östeuropa. Dessa nya företag utmanade den kontroll som Byggnadsarbetareförbundet utövade över rekryteringen av utländsk arbetskraft i det förflutna. Inledningsvis verkade dessa företag enbart i begränsade delar av byggnadssektorn, men efter hand spred sig de arbetskraftsarrangemang som de införde till större delar av byggnadssektorn. Detta medförde så småningom en förändring av normer och föreställningar om vad som var legitimt och illegitimt när det gäller användningen av utländsk arbetskraft. Allt fler aktörer betraktar det som legitimt att ge utländska byggnadsarbetare sämre löner och arbetsförhållanden än vad svenska arbetare får. Därmed har ett hinder mot spridningen av denna etniska ojämlikhet brutits ner.

Jag kommer att använda en kombination av olika teorier i undersökningen. Jag börjar med att diskutera och precisera Charles Tillys allmänna teori om hur kategoriella ojämlikheter uppstår och reproduceras. Förändringarna i byggnadssektorn innebar ökade ojämlikheter mellan olika grupper; den ökade ojämlikheten är i själva verket ett av de viktigaste dragen i förändringarna. Därefter diskuteras teorier om hur organisationer formar sociala förändringar. Argumentet är att nyckelaktörerna i förändringarna var organisationer. Förändringarna av den etniska arbetsdelningen innebar en förändring av relationerna mellan organisationer, t.ex. att Byggnadsarbetareförbundets förmåga att kontrollera företagens rekryteringar av migranter försvagades.

Därefter undersöker jag om denna kombination av teori kan förklara förändringarna av den etniska arbetsdelningen i byggnadssektorn.

Arbetskraftsmigration och ojämlikhet

Jag ska bygga mitt argument delvis på Charles Tillys teori om hur *kategoriella* ojämlikheter skapas. Termen kategoriella ojämlikheter implicerar att det i första hand *inte* är individer som rekryteras för att utföra underordnade och lågt värderade arbetsuppgifter. Människor rekryteras istället till sådana arbetsuppgifter därför att de tillhör vissa socialt definierade kategorier, t.ex. kategorin ryss eller polack. Tilly har som ambition att förklara en mängd olika kategoriella ojämlikheter, t.ex. mellan män och kvinnor, mellan medborgare och icke-medborgare, mellan sociala klasser. Dessa ojämlikheter skapas och vidmakthålls, menar han, genom likartade mekanismer. Tesen är att dessa mekanismer är centrala när företag rekryterar migranter för att utföra underordnade och lågt värderade arbetsuppgifter. De är särskilt viktiga när företag använder "illegala" migranter. De "illegala" migranterna lever under ett hot om deportation, vilket gör dem till en sårbar och medgörlig arbetskraft (de Genova 2002).

Tilly bygger en bro mellan weberiansk och marxistisk teori om ojämlikhet. Stora sociala ojämlikheter skapas huvudsakligen genom två mekanismer, nämligen *exploatering* och *möjlighetsansamling*. Exploatering pågår då mäktiga grupper kontrollerar resurser ifrån vilka de vinner kraftigt ökad avkastning genom att samordna arbetsinsatserna från utomstående, vilka de exkluderar från det fulla värde som tillförs genom dessa arbetsinsatser. Möjlighetsansamling pågår då medlemmar av ett kategoriellt bundet nätverk skaffar sig tillträde till en värdefull resurs som de utsätter för monopol och exkluderar icke-medlemmar från (Tilly, 2000). Ett grundläggande drag i möjlighetsansamling är en socialt definierad process av exkludering (Massey 2007).

Ytterligare två mekanismer befäster kategoriella ojämlikheter (Tilly 2000). Dessa mekanismer kallas: *efterlikning* (kopieringen av etablerade organisationsmönster och/eller överflyttningen av befintliga sociala relationer från en plats till en annan) och *anpassning* (utarbetandet av dagliga rutiner på basis av ojämlika strukturer). Jag kommer att fokusera de tre första mekanismerna, d.v.s. exploatering, möjlighetsansamling och efterlikning. De är viktigast för att förklara initieringen och spridningen av kategoriella ojämlikheter.

Den första mekanismen, exploatering, innebär alltså att en minoritet samordnar arbetsinsatserna från utomstående kategorier, vilka är exkluderade från det fulla värde som tillkommer genom dessa arbetsinsatser. Denna mekanism intar en central plats i marxistisk teori (Wright 1997). Exploatering skapar i marxistisk teori i första hand klasskillnader. Exploatering skapar emellertid också ojämlikhet mellan andra kategorier än klasser, t.ex. mellan män och kvinnor och mellan etniska grupper. Exploatering opererar vidare i den starkt ojämlika relationen mellan företagsledning och "illegala" migrantarbetare. Jag ska argumentera för att användningen av "illegala"

migranter, i stället för inhemska arbetare, ingår i en speciell strategi för att öka exploateringen inom en sektor av arbetsmarknaden. Denna strategi går ut på att sänka kostnaderna för löner och arbetsförhållanden, för att på så sätt öka avkastningen åt den kategori som samordnar arbetsinsatserna.

Den andra mekanismen, möjlighetsansamling, innebär att tillträdet till en värdefull resurs begränsas till individer från en viss kategori. De som inte tillhör denna kategori tenderar att utestängas från resursen i fråga, t.ex. ett vävlönat yrke. Denna mekanism kallas också social stängning (Weber 1983: 31–33). Exkluderingen av kvinnor från vissa manligt dominerade yrken i det förflutna var en form av möjlighetsansamling. Det har också utformats mekanismer som utestänger migranter från vissa yrken. Sådana mekanismer fanns t.ex. i den svenska byggnadssektorn under en stor del av efterkrigstiden.

Den tredje mekanismen, efterlikning, leder till spridningen av organisationsmönster som innefattar exploatering och möjlighetsansamling. Efterlikning förstärker därmed exploateringen och möjlighetsansamlingen. Det kan verka kontraintuitivt att efterlikning bidrar till skapandet av internationell migration, men jag ska visa att efterlikning är central vid *initieringen* av internationell migration, eller mer precist, när ett ökande antal företag börjar rekrytera migranter för att utföra lågavlönat arbete. Efterlikning var t.ex. en mekanism som bidrog till att allt fler företag började rekrytera migranter från Jugoslavien under perioden 1947–72, när det pågick en stor arbetskraftsinvandring till Sverige (Frank 2005).

Mekanismen efterlikning är särskilt viktig när företag söker efter ny arbetskraft eller när deras etablerade arbetskraftskällor inte är tillräckliga, t.ex. när de inte kan finna infödda arbetare i tillräckligt antal (Frank 2005). Efterlikning kan också få betydelse när nystartade företag inom en bransch söker efter personal. Man kan skilja mellan olika typer av efterlikning (Miner & Raghavan 1999). För det första, *frekvens efterlikning*, som innebär att man kopierar den praktik som är vanligast inom en viss bransch. Det kan innebära att företag rekryterar migranter därför att de är den vanligaste kategorin av arbetskraft i den sektor där man själv verkar, som bärplockning (jfr. Krissman 2005: 35). Frekvens efterlikning är viktig när *nystartade* företag söker efter arbetskraft, och den innebär att de rekryterar från den kategori som de flesta andra liknande företag rekryterar ifrån. För det andra, *egenskap efterlikning*, som innebär att ett företag kopierar praktiker hos stora eller högt ansedda organisationer, oberoende av deras frekvens i en sektor. Under arbetskraftsinvandringen till Sverige 1947–72 gick stora och betydelsefulla företag i spetsen när det gällde att rekrytera utländsk arbetskraft, som Volvo och ASEA. Dessa företag började rekrytera utländsk arbetskraft tidigt, och de rekryterade ett stort antal migranter. Sannolikt påverkade detta andra, mindre betydelsefulla, företag att börja rekrytera utländsk arbetskraft (Frank 2005). För det tredje, *resultatefterlikning*, som innebär att organisationer kopierar praktiker som uppfattas som framgångsrika när de används av andra organisationer. Det rapporteras t.ex. i massmedia att vissa migrantarbetare är särskilt duktiga och viktiga för företag, som indiska dataexperter eller polska byggnadsarbetare. Detta motiverar andra företag att börja rekrytera indiska dataexperter eller polska byggnadsarbetare.

Stora och betydelsefulla ojämlikheter grundläggs i organisationer. De grundläggs när kategoriella distinktioner, som man–kvinna eller medborgare–utlänning, sammankopplas med olika positioner i organisationer (Tilly 2000). Skillnaderna inom organisationer, mellan t.ex. arbetsledning och arbetare, genererar olika makt och belöningar, men utan en sammankoppling med breda sociala kategorier tenderar sådana ojämlikheter att bli instabila. Ojämlikheter inom organisationer stabiliseras utan några högre kostnader när olika positioner sammankopplas med sociala kategorier, t.ex. när immigranter och infödda utför olika typer av arbeten inom ett företag, eller när kvinnor koncentreras till vissa avdelningar och män till andra. En sådan segregering tenderar att vara relaterad till olika belöningar och olika möjligheter till befordran. Skapandet av väl markerade gränslinjer inom organisationer underlättar exploatering och möjlighetsansamling, genom att de legitimerar och tillhandahåller praktiska rutiner för en ojämlig fördelning av belöningar. När sådana skillnader sammankopplas med sociala kategorier, som kön eller medborgarskap, införs redan etablerade föreställningar, praktiker och relationer i organisationen. Detta sänker kostnaderna för att bevara skiljelinjerna inom organisationen. Efterlikning förstärker därmed exploateringen och möjlighetsansamlingen.

Organisationer och social förändring

Organisationer är viktiga sociala aktörer. De kan både skapa och motverka social förändring. Organisationer är tröga, de är svårföränderliga, men de kan också initiera förändringar i det sociala landskapet (Ahrne & Papakostas 2002). I denna artikel undersöks en sådan sammanstötning mellan tröghet och förändring, mellan organisationer som initierade social förändring och organisationer som sökte bromsa dessa förändringar. Det var en konflikt mellan företag som rekryterade och hyrde ut utländsk arbetskraft å ena sidan och fackliga organisationer som försökte begränsa denna verksamhet å andra sidan.

Alla organisationer behöver en uppsättning resurser när de försöker uppnå sina mål, t.ex. personal, maskiner, pengar (Scott 2003). De organisationer som initierade migrationen från Östeuropa till Sverige byggde på en specifik typ av resurs, nämligen utländsk arbetskraft. De var fattigare på andra typer av resurser, som byggteknologi. Dessa företag var ofta nybildade och marginella i byggnadssektorn. Några verkade i gränslandet mellan vad som var lagligt och olagligt när det gäller utländsk arbetskraft. En del var bemanningsföretag som hyrde ut hantverkare från Östeuropa. Inledningsvis verkade de i begränsade delar av byggnadssektorn, och de betraktades med misstänksamhet av etablerade aktörer. Deras viktigaste resurs var den utländska arbetskraft som de anlitade och hyrde ut. Det som skilde dessa nya företag från etablerade företag i byggnadssektorn var att de hyrde ut östeuropeisk arbetskraft som betalades löner som låg under det som var normen i den svenska byggnadssektorn. Detta var deras *resursnisch*, och det motiverar att man betraktar dem som en ny organisationsform i byggnadssektorn (Aldrich & Ruef 2006). Under vilka omständigheter uppstår nya organisationsformer?

En del av organisationsforskningen har fokuserat entreprenörskapet, d.v.s. hur vissa individer har en förmåga (eller oförmåga) att starta nya typer av organisationer. I den äldre organisationsforskningen studerades särskilt om entreprenörer hade speciella egenskaper och kompetenser (jfr. Scott 2003; Baum & Shipolov 2006). Man studerade om de var prestationsinriktade eller om de var mer benägna att ta risker och att utmana etablerade aktörer.

I den nutida, sociologiska organisationsforskningen, fokuseras inte entreprenörers egenskaper, utan snarare de sociala villkor som möjliggör eller begränsar skapandet av nya organisationer, t.ex. de sociala nätverk som potentiella entreprenörer ingår i (Aldrich & Reuf 2006; Porter & Powell 2006). De sociala nätverk som individer ingår i utgör en viktig del av deras möjlighetsstruktur. De relationer som de har till andra människor formar deras tillgång till materiellt och socialt stöd; de formar också deras tillgång till värdefull information. Vissa typer av relationer ökar möjligheterna att starta och utveckla nya organisationer. Det är särskilt viktigt för potentiella entreprenörer att ha en variation av relationer till andra, eftersom det ger dem tillgång till flera olika informationskällor. Det är också viktigt att potentiella entreprenörer har en kombination av starka och svaga band: starka band till andra gynnar tillit, medan svaga band ökar tillgången till en mångfald av idéer och intressen (Granovetter 1973).

När det gäller bemanningsföretag som hyr ut utländska arbetare, så har de individer som driver dessa företag ofta själva invandrarbakgrund, åtminstone var detta inledningsvis fallet i byggnadssektorn. En tes är att detta beror på att de har en särskild kombination av förbindelser till andra. Genom att de har relationer både till ett invandringsland och ett utvandringsland underlättar det för dem att starta och utveckla sådana företag. Å ena sidan har de relationer till individer och organisationer i invandringslandet. Detta ger dem tillgång till information om var t.ex. köpare av arbetskraften finns. Å andra sidan gör deras relationer till ett utvandringsland, t.ex. Polen, det enklare för dem att finna utländsk arbetskraft. Det är också enklare för dem att orientera sig i dessa utvandringsländer. De har inte bara bättre information om dessa länder än infödda personer, de kan också kommunicera med arbetarna på deras eget språk.²

Entreprenörers sociala nätverk är viktiga också för den vidare spridningen av en ny organisationsform, d.v.s. andra aktörer får information om entreprenörernas aktiviteter genom direkta eller indirekta band till entreprenörerna. Dessa band blir en slags kanaler var information, idéer och praktiker sprids. Om en ny organisationsform således betraktas som framgångsrik, ligger det nära till hands att detta sprids till vänner, bekanta, kollegor etcetera. Om dessa inte själva har förmågan, viljan eller resurserna att upprätta en liknande organisation kan de föra vidare informationen om organisationen till andra. Dessa kan därmed uppmuntras att upprätta en liknande organisation, t.ex. ett bemanningsföretag som hyr ut arbetare från Polen.

2 Det går att beskriva positionerna som dessa individer upptog i nätverken som *strukturella hål* (Burt 1992). Se även Borgatti & Foster (2003) och Gulati, Lavie & Ravindranath (2011) för en diskussion av skillnaden mellan relationella och strukturella synsätt på nätverk.

Det räcker emellertid inte att fokusera entreprenörer och deras nätverk, om man vill förklara uppkomsten av nya organisationsformer. Entreprenörers verksamheter och möjligheter formas av den historiska kontext som de verkar i. Förändringar av den historiska kontexten kan skapa förutsättningar för uppkomsten av nya organisationsformer.

Aldrich och Reuf (2006) identifierar fyra förändringar i den historiska kontexten som skapar förutsättningar för nya organisationsformer. Dessa är: (1) politiska händelser; (2) förändringar av lagar och regler; (3) förändringar av normer och värderingar och (4) förändringar av tillgången på resurser. Dessa olika typer av förändringar tenderar att påverka alla organisationer i en population. Det kan vara fråga om att politiska förändringar leder till en försvagning av fackliga organisationer, vilket i förlängningen sätter en press nedåt på lönerna. Det kan emellertid vara svårare för gamla organisationer, än för nya, att utnyttja de möjligheter som uppstått på grund av sådana förändringar. De gamla organisationerna är kognitivt uppboundna till tidigare institutionella arrangemang. Det gör det svårare för dem att uppfatta eller dra konsekvenserna av de förändringar som skett, t.ex. att det inte längre är olagligt att anställa utländsk arbetskraft för löner under det som inhemska arbetare får.

För syftet med denna artikel är den första och fjärde typen av förändringar särskilt viktiga, d.v.s. förändringar av lagar och regler och förändringar av tillgången på resurser. Förändringar av lagar och regler kan leda till förändringar av det institutionella ramverket för organisationer. Detta kan i sin tur leda till uppkomsten av nya organisationsformer. I den svenska byggnadssektorn ledde en sådan institutionell förändring till en dramatisk ökning av tillgången på den viktigaste resursen för byggföretag, d.v.s. arbetskraft. Kommunismens kollaps i Östeuropa och den tätare politiska integrationen mellan stater i Väst- och Östeuropa var den historiska kontext som skapade förutsättningar för uppkomsten av nya organisationsformer i byggnadssektorn. Kommunismens sammanbrott i Östeuropa ökade tillgången på "billig" arbetskraft, men för att denna resurs skulle kunna utnyttjas i större omfattning behövdes förändringar av det institutionella ramverket för organisationer i Sverige. Som vi ska se, medförde den tätare politiska integrationen i Europa en sådan förändring av det institutionella ramverket. De gamla och etablerade företagen hade svårigheter att se dessa nya möjligheter. De var uppboundna av tidigare överenskommelser med fackliga organisationer. Det var i stället nya aktörer som först utnyttjade de möjligheter som denna förändrade kontext medförde.

Man kan med Ahrne och Papakostas (2002) säga att dessa förändringar av den historiska kontexten skapade ett *utrymme* för nya organisationsformer. Det har växt fram ett allt tätare organisationslandskap, där det vid en första anblick inte verkar finnas plats för fler organisationer. Detta organisationslandskap domineras av etablerade organisationer – många är gamla och svåra att förändra – men emellanåt skapas det utrymmen där nya organisationer kan uppstå. Dessa utrymmen ska inte förstås som tomrum eller vaccum, utan som resurser som ännu inte blivit organiserade, t.ex. arbetskraft eller jord. I den svenska byggnadssektorn bestod detta utrymme av "billig" arbetskraft som blivit tillgänglig på grund av de politiska omvälvningarna i Östeuro-

pa 1989–91. Det var på denna resurs som de nya organisationsformerna i byggnadssektorn byggde sin verksamhet.

Metod och material

Denna artikel fokuserar, som nämnts, perioden 1990–2004. Under denna period behövde medborgare i stater som Polen, Estland, Lettland och Litauen fortfarande arbetstillstånd om de var anställda i Sverige. En del av dem var ändå anställda i Sverige, utan att ha arbetstillstånd, och de bröt därmed mot utlänningslagstiftningen. De blev därmed en form av ”illegala” migranter i Sverige. Denna migration är av naturliga skäl inte registrerad i den offentliga invandringstatistiken. Att undersöka denna migration reser därför vissa utmaningar när det gäller data och metoder. Jag har samlat in dokument i olika statliga arkiv, framför allt Migrationsverkets arkiv och Polismyndighetens arkiv i Skåne och Stockholms län. Det finns tillräckligt mycket skrivet i dessa dokument för att det ska vara möjligt att identifiera mönster i migrationen, t.ex. vad som skapade den, hur den utvecklades över tid och hur de fackliga organisationerna reagerade på den.

Jag har bl.a. samlat in 72 polisanmälningar om brott mot utlänningslagen, vilka gjorts av Byggnadsarbetareförbundet. Varje anmälan gällde, som regel, mer än en individ. Anmälningarna omfattade totalt cirka 210 utländska medborgare, vilka misstänktes för ”illegalt” byggnadsarbete. Polisanmälningarna bevaras hos länspolismyndigheterna, och det görs ett stort antal anmälningar om olika brott under ett år. Det bästa sättet att identifiera anmälningar som gällde ”illegalt” byggnadsarbete var på grundval av vem som gjort anmälningarna. Det är anledningen till att jag samlat in anmälningarna som gjorts av Byggnadsarbetareförbundet.

Jag gjorde sökningar i två län, nämligen Stockholms län och Skåne. Det var i Skåne och Stockholms län som denna migration fick störst genomslag. Till polisanmälningarna finns det knutet ett omfattande skriftligt material, som förhörsprotokoll, beskrivningar av polisens arbetsplatskontroller m.m.. Det finns i många polisanmälningar också uppgifter om lönenivåer, arbetsförhållanden och migranternas nationalitet.

En annan viktig källa är olika dokument från Byggnadsarbetareförbundet. Byggnadsarbetareförbundet har en väl utvecklad arbetsplatsbevakning, och man har kontinuerligt följt denna migration i sin tidning *Byggnadsarbetaren*. Jag har i en annan artikel gjort en kvantitativ innehållsanalys av alla artiklar om migration i *Byggnadsarbetaren* under perioden 1990–2006 (Frank 2012). Jag har även gjort en marxistiskt inspirerad diskursanalys av *Byggnadsarbetaren* (Frank 2009). Byggnadsarbetareförbundets väl utvecklade arbetsplatsbevakning gör dessa dokument till en viktig källa. Det är till och med så att misstänkta fall av ”illegalt” byggnadsarbete ofta kommer till myndigheternas kännedom via Byggnadsarbetareförbundet. Dokumenten från Byggnadsarbetareförbundet utgör därför ett viktigt komplement till dokumenten i Migrationsverkets och Polismyndighetens arkiv.

Hur har dokumenten analyserats? Vilka slutsatser kan dras på grundval av doku-

mentanalysen? Jag gör i denna artikel *en historisk-sociologisk analys* av den etniska arbetsdelningen i byggnadssektorn. Den historiska sociologin kännetecknas *inte* av en preferens för antingen kvantitativa eller kvalitativa metoder, utan jag använder en kombination av kvalitativa och kvantitativa metoder (jfr. Skocpol 1984b: 360). Den historiska sociologin kännetecknas snarare av följande: Den betraktar, för det första, sociala processer som konkret lokaliserade i tid och rum. Den historiska sociologin tar, för det andra, tidssekvenser på stort allvar när den ska förklara sociala förändringar. Den tenderar, för det tredje, att uppmärksamma den betydelse som sociala och kulturella kontexter har för sociala förändringar (Skocpol 1984a: 1). Charles Tilly argumenterar för en sådan historisk-sociologisk analys. Tilly skriver att vi borde göra *konkreta* och *historiska* analyser av de stora processer som formar vår tid:

The analyses should be **concrete** in having real times, places, and people as their referents /.../ They should be **historical** in limiting their scope to an era bounded by the playing out of certain well-defined processes, and in recognizing from the outset that time matters – that when things happen in a sequence affects *how* they happen (Tilly 1984: 14).

Historiska-sociologiska analyser behöver inte vara storskaliga, utan man kan undersöka hur en omfattande social process, som den europeiska integrationen, utspelar sig på en viss del av arbetsmarknaden: hur den initieras, hur den ökar i styrka och hur den så småningom förändrar förutsättningarna för olika aktörer på denna arbetsmarknad.

Förutom den historiska sociologin, är min analys inspirerad av den relationella modell av det sociala livet som utvecklats av sociologer som Pierre Bourdieu, Norbert Elias och Charles Tilly. Jag fokuserar relationerna mellan människor och mellan organisationer och hur dessa relationer förändrades i byggnadssektorn. Denna relationella metodologi är inte något exklusivt kännemärke för den historiska sociologin, utan den kan vara utgångspunkten även för t.ex. breda kvantitativa undersökningar av fenomenen i nutiden. Historiska sociologer kan dessutom analysera den sociala världen utifrån andra metodologier än den relationella.

Sociala relationer kan ta sig olika former: de kan vara ojämlika såväl som jämlika, de kan vara organiserade såväl som oorganiserade, de kan vara konfliktfyllda såväl som samarbetsorienterade. Förändringarna av den etniska arbetsdelningen i byggnadssektorn innebar att relationerna mellan olika aktörer förändrades: de förändrade relationerna mellan inhemska arbetare och migrantarbetare, liksom de förändrade relationerna mellan fackliga organisationer och företag.

Jag har analyserat förändringarna av dessa relationer som de visar sig i dokumenten, t.ex. polisanmälningarna om brott mot utlänningslagen och *Byggnadsarbetaren*. Det reser en del källkritiska frågor. Hur mycket trovärdighet kan man t.ex. tilldela beskrivningarna i polisanmälningarna och *Byggnadsarbetaren*? Jag har tillämpat sedvanliga källkritiska principer i undersökningen, som att jämföra beskrivningarna i en källa med oberoende källor. Jag menar att det finns stora fördelar med att göra en relationell analys av dessa dokument. I polisanmälningarna koncentreras t.ex. den starkt

konfliktfyllda relationen mellan vissa företag och Byggnadsarbetareförbundet. Dessa konflikter började öka under 1990-talet. Byggnadsarbetareförbundet är en central aktör i byggnadssektorn. Byggnadsarbetareförbundet var – och är fortfarande 2013 – ett mycket starkt fackförbund. Argumentet är att det är bara om relationerna mellan Byggnadsförbundet och företagssidan förändras som man kan tala om en verklig förändring av byggnadssektorn, t.ex. om antalet konflikter ökar eller om Byggnadsarbetareförbundet försvagas i förhållande till företagssidan. Det som undersöks i *Byggnadsarbetaren* är således Byggnadsarbetareförbundets relationer till företag, migranter och statliga myndigheter, t.ex. konflikterna med företag som rekryterade migranter och beskrivningar av migranter. Beskrivningarna av dessa relationer är en del av studieobjektet. Dessa olika dokument är inte bara källor som jag bygger beskrivningar och förklaringar på, utan en integrerad del av förändringarna av byggnadssektorn.

Förändringarna i svensk byggnadssektor 1990–2004

Det är svårt att ge en exakt beskrivning av antalet migranter i byggnadssektorn 1990–2004. Detta gäller både antalet ”legala” och ”illegala” migranter. När det gäller den ”legala” arbetskraftsimmigrationen, finns det brister i Migrationsverkets statistik. Tabell 1 visar antalet beviljade arbetstillstånd för byggnadsarbete 1995–2006 fördelat på migranternas ursprungsland. Totalt beviljades 524 arbetstillstånd under denna period.

Tabell 1: Antal beviljade arbetstillstånd för byggnadsarbete 1995–2006 fördelat på ursprungsland. Ursprungsländer som beviljats mer än fem arbetstillstånd.

Ursprungsland	1995	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	Totalt
Estland		7	51	60	18	37	9			182
Kina								15		15
Lettland			38	3	16	36	5			98
Litauen			1	20	1	21				43
Nya Zeeland		10								10
Polen			14	16	18	33	18			99
Ryssland				5			1	1		7
Tjeckien				16		1				17
Ungern				27						27
Övriga länder	1		3	7	6		1	1	7	26
Totalt	1	17	107	154	59	128	34	17	7	524

Källa: Migrationsverket.

Tabellen visar att det beviljades endast ett arbetstillstånd för byggnadsarbete 1995–1998. Därefter börjar antalet arbetstillstånd att öka. Byggnadssektorn befann sig visserligen i en djup lågkonjunktur 1995–1998, och det kan delvis förklara det låga antalet arbetstillstånd. Men troligtvis har också en del av de arbetstillstånd som beviljades under perioden rensats ut från statistiken. Det kan även ha rensats ut arbetstillstånd åren därefter. Arbetstillståndsstatistiken innefattar dessutom *inte* de som reste in i Sverige för att utföra arbete som *enmansföretagare*, eftersom dessa inte behövde ha arbetstillstånd för att utföra arbete i Sverige.

Det största antalet arbetstillstånd beviljades medborgare i Estland, Lettland och Polen. Överhuvud taget dominerar migranter från Östeuropa i arbetstillståndsstatistiken. Efter 2004 beviljades inga arbetstillstånd till medborgare i Polen och de baltiska länderna. Anledningen är utvidgningen av EU 2004. Från denna tidpunkt behöver medborgare i Polen och de baltiska länderna inte längre arbetstillstånd för att utföra arbete i Sverige.

Det är också svårt att ge en exakt beskrivning av antalet oauktoriserade migranter på svenska byggarbetsplatser. Den statistik som finns kommer från Byggnadsarbetareförbundets avdelningar i Skåne. Byggnadsarbetareförbundet utförde under sex månader 2003 en kartläggning av förekomsten av utländsk arbetskraft på byggarbetsplatser i Skåne (Byggnads 2004). Byggnadsarbetareförbundet undersökte 408 arbetsplatser i Skåne och fann att på 140 av dessa fanns ”illegala” migrantarbetare. Totalt påträffade Byggnadsarbetareförbundet 382 utländska arbetare, vilka ansågs utföra byggnadsarbete olagligt i Sverige.

Bara i Skåne fann alltså Byggnadsarbetareförbundet 2003 ett mycket högre antal ”illegala” migrantarbetare än vad som finns registrerade som ”legala” migranter i hela landet. Det är dock viktigt att notera att Byggnadsarbetareförbundet använder en omfattande kategori om ”illegal migrant” i denna rapport. Den inkluderar en del egenföretagande utländska byggnadsarbetare, vilka ofta förmedlades till byggarbetsplatserna av bemanningsföretag.³ Det var, som vi ska se, juridiskt *inte* klargjort om dessa migranter var enmansföretagare eller anställda. Var de enmansföretagare behövde de inte ha arbetstillstånd, medan detta krävdes om de var anställda.

Det finns också indirekta indikationer på den oauktoriserade migrationen till Sverige. De ger en bild av förändringarna över tid. Analysen av *Byggnadsarbetaren* och Byggnadsarbetareförbundets anmälningar av brott mot utlänningslagen visar att det fanns oauktoriserade migranter på svenska byggarbetsplatser under hela 1990-talet (Frank 2012). Det sker en tydlig ökning av anställningen av denna kategori i slutet av 1990-talet. Denna ökning är förmodligen relaterad till att byggnadssektorn går in i en högkonjunktur i slutet av 1990-talet. De oauktoriserade migrantarbetarna kom fram till 2004 framför allt från Polen och de baltiska länderna, men också från andra delar av Östeuropa, som Ryssland, Ukraina och Ungern. Det är samma nationaliteter som dominerade i den legala arbetskraftsinvandringen. Efter utvidgningen av EU 2004 sker det med största sannolikhet en kraftig minskning av antalet oaukto-

3 Privata bemanningsföretag legaliserades i Sverige 1993.

riserade migranter på svenska byggarbetsplatser. Utvidgningen av EU 2004 innebär, som nämnts, att medborgare i Polen och de baltiska länderna i praktiken åtnjuter fri rörlighet till Sverige.

Vi har således före utvidgningen av EU 2004 funnit tre huvudsakliga kategorier av migranter från Östeuropa i byggnadssektorn. För det första, migranter som hade arbetstillstånd för byggnadsarbete i Sverige. För det andra, migranter som var registrerade som enmansföretagare, vilka inte behövde ha arbetstillstånd. Individerna i denna kategori ökade i antal åren före utvidgningen av EU 2004. För det tredje, migranter som var anställda utan att ha arbetstillstånd, och som därmed bröt mot utlänningslagstiftningen. Detta var en form av ”illegala” migranter, och det största antalet migranter tillhörde sannolikt denna kategori före 2004.

Nya organisationsformer i byggnadssektorn

Under 1990-talet ökade antalet konflikter i byggnadssektorn (Lindberg 2007). Dessa konflikter gällde ofta företag som hyrde ut eller anställde utländska arbetare för löner under nivåerna i kollektivavtalen. Byggnadsarbetareförbundet reagerade starkt restriktivt på denna förändring. Man försökte på olika sätt stänga det utrymme som öppnats för dessa arrangemang i byggnadssektorn; man utsatte arbetsplatser för blockad, och man arbetade också politiskt för att begränsa anställningen av vissa kategorier utländsk arbetskraft.

En del av de företag som Byggnadsarbetareförbundet låg i konflikt med var bemaningsföretag, och de hade som nisch att hyra ut arbetskraft från Östeuropa. Dessa företag hade namn som Polenkonsulten, Byggbemanning och Polite Construction. De individer som drev dessa företag kan kallas entreprenörer. En del av dem hade själv en bakgrund i Östeuropa: de var bosatta i Sverige, men de eller deras föräldrar hade invandrat från länder i Östeuropa (Karlsson 2005; Dahlkvist & Sjöholm, 2003b; Lönnæus & Orrenius 2003). Denna speciella bakgrund gav upphov till sociala nätverk som ökade deras möjligheter att starta och driva företag som hyrde ut byggnadsarbetare från Östeuropa. Å ena sidan gjorde deras band till länder i Östeuropa det enklare för dem att finna arbetskraft som var beredd att resa till Sverige. Det gjorde det också enklare för dem att orientera sig i dessa länder. Genom att de å andra sidan var bosatta i Sverige var det enklare för dem att skaffa nödvändig information om vilka möjligheter som fanns att hyra ut denna typ av arbetskraft i Sverige. I och med att de ingick i svenska nätverk gav det dem tillgång till information om potentiella köpare av arbetskraften. Att vara bosatt i Sverige gav också andra fördelar, som att kunna språket och känna till formella och informella regler.

Etableringen av dessa företag ledde till en förändring av de tidigare starkt reglerade relationerna mellan fackliga organisationer, företag och utländska arbetare. Trots att dessa företag drog på sig starka negativa reaktioner från Byggnadsarbetareförbundet, så kunde de fortsätta att verka i Sverige. Efter hand så etablerades en praxis i delar av byggnadssektorn att anställa migranter för löner under det som inhemska arbetare fick (Dahlkvist 2003b; Dahlkvist & Sjöholm 2003a). Dessa företag införde en form av exploatering av arbete som var starkt begränsad i byggnadssektorn före

1990-talet. Inledningsvis hyrde dessa företag ut utländsk arbetskraft framför allt till mindre byggarbetsplatser, men efterhand spred sig detta arrangemang även till större byggarbetsplatser (Dahlkvist & Sjöholm 2003a; "Fler utländska företag i söder" 2001; Karlsson 2005).

Spridningen av detta arbetskraftsarrangemang verkar framför allt ha skett genom resultat efterlikning, i alla fall gäller detta under perioden 1990–2004. Det innebar att företag övertog detta arrangemang därför att det uppfattades som framgångsrikt när det användes av andra företag. De företag som inspirerade andra företag fanns inledningsvis i Sydsverige, som Polenkonsulten och Byggbemanning. Informationen om dessa företag spreds delvis genom sociala nätverk, d.v.s. människor fick information om företagen av vänner, bekanta, kollegor etcetera. Det rapporterades dessutom om dessa företag i massmedia, vilket uppmuntrade andra att starta liknande organisationer (Dahlkvist & Sjöholm 2003b; se även "De förmedlar utländsk byggarbetskraft" 2004; Polismynd. i Stockholms län, dnr. K-144288-01). Det behövdes inget stort ekonomiskt kapital för att starta sådana organisationer, och det fanns en latent efterfrågan på tjänsterna som de erbjöd, som kanaliserade av dessa organisationer.

Det fanns personliga band mellan företag som införde dessa arbetskraftsarrangemang i byggnadssektorn, t.ex. Polenkonsulten och Byggbemanning (Lönnaeus & Orrenius 2003a; Dahlkvist 2003a). Polenskonsulten och Byggbemanning tillhör de viktigaste företagen i detta sammanhang. Båda var relativt små företag som drog på sig starka reaktioner från Byggnadsarbetareförbundet. Båda hade sitt ursprung i Skåne och båda hade som nisch att hyra ut hantverkare som var *enmansföretagare*. När migranterna var enmansföretagare behövde de inte följa svenska kollektivavtal. De behövde heller inte ha arbetstillstånd för att utföra arbete i Sverige. Polenkonsulten, som bildades 1998, var ett av de första företagen att införa detta arrangemang i byggnadssektorn. Bildandet av detta företag följdes strax därefter av Byggbemanning.

Personerna som drev dessa olika företag var personligen bekanta med varandra. En av männen som drev Byggbemanning hade tidigare arbetat för Polenkonsulten, bl.a. med att finna köpare av företagets tjänster. Efter ett tag sprack samarbetet med Polenkonsulten. Han gick då över till Byggbemanning, och blev en av de ansvariga i företaget. Byggbemanning tvångslikviderades 2003, därför att det saknade revisor och bokföring. Männen som drev Byggbemanning startade därefter bemanningsföretaget Polite, vilken utgick från samma modell. Dessa personer startade senare liknande organisationer även i lantbrukssektorn, där de bildade Baltic Farming och Rent a Farmer (Lönnaeus & Orrenius 2003b). Till skillnad från Byggbemanning, var Polite, Baltic Farming och Rent a Farmer registrerade i Storbritannien. De utländska arbetarna hade skrivit på ett avtal som gjorde dem till delägare i företagen. De speciella juridiska arrangemangen var ett sätt att sänka kostnaderna för arbetskraften. Det gav visst juridiskt stöd åt att utländska arbetare betalades lägre löner än svenska arbetare.⁴

Efter utvidgningen av EU 2004 minskade betydelsen av dessa företag. Minnet av

⁴ Det har senare bildats ett annat företag som heter Byggbemanning, men det är alltså inte samma företag som diskuteras här.

dem har också bleknat. Migrantarbetare från Östeuropa har blivit ett etablerat faktum på svenska byggarbetsplatser. Detta arbetskraftsarrangemang har blivit mer eller mindre legitimt i den förändrade kontext som det utvidgade EU innebär. Emellertid var de små, och ofta kontroversiella företagen i Sydsverige, avgörande för införandet av detta arrangemang på den svenska byggarbetsmarknaden. De arbetskraftsarrangemang som de införde bidrog till att förändra normer och föreställningar kring användningen av utländska byggnadsarbetare. Det har blivit legitimt och t.o.m. eftersträvansvärt att betala migrantarbetare löner under det som organiserade svenska arbetare får. Denna förändring startade redan före utvidgningen av EU, och den var en oavsedd konsekvens av de nya eller nygamla former av exploatering som infördes i byggnadssektorn.

Förändringar i den historiska kontexten

Införandet av denna nya organisationsform i byggnadssektorn förutsatte att det skett förändringar i den historiska kontexten. Spridningen av denna organisationsform hade aldrig fått den omfattning den fick om det inte skapats ett utrymme för den i den tidigare hårt reglerade byggnadssektorn. Att det skapas sådana utrymmen i organisationslandskapet är en förutsättning för uppkomsten av nya organisationsformer (Ahrne & Papakostas 2002; Aldrich & Ruef 2006). I dessa utrymmen finns resurser som ännu inte blivit organiserade, t.ex. arbetskraft eller pengar. I detta fall hade de politiska omvälvningarna i Östeuropa 1989–91 lett till en ökad tillgång på ”billig” arbetskraft. Denna arbetskraft, var med svenska företags hjälp, beredd att resa till Sverige för att utföra arbete under en kortare eller längre period.

Utrymmet för denna organisationsform ökade också av den tätare politiska integrationen mellan Sverige och de tidigare kommunistländerna i Östeuropa. Under 1990-talet öppnade Sverige gradvis sina gränser för migration från länder i Östeuropa, som Polen och de Baltiska länderna. Redan 1991 avskaffade Sverige visumtvånget för polska medborgare och 1997 skedde detsamma för medborgare i de baltiska länderna. Dessa uppmjukningar av migrationskontrollen gav medborgare i Polen och de baltiska länderna rätt att vistas i Sverige i tre månader utan visum. Däremot hade de inte rätt att vara anställda i Sverige, utan detta krävde fortfarande att de ansökte om och beviljades arbetstillstånd. Många migranter var ändå anställda i Sverige under den viseringsbefriade perioden, men de bröt då mot utlänningslagstiftningen och kunde deporteras till sina hemländer (Connheim 1999a, 1999b).

Under 1990-talet ingick EU vidare så kallade associationsavtal med stater i Östeuropa. Dessa avtal gav medborgare i dessa stater rätt att resa in i EU för att utföra arbete *som enmansföretagare men inte som anställda* (Guild 2001) (I vilken mån de hade rätt att också vara anställda var upp till EU:s medlemsstater att själv bestämma). Denna förändring gav upphov till möjligheter som utnyttjades av bemanningsföretag. Dessa företag inriktade sig på att hyra ut hanverkare som var enmansföretagare, och de hänvisade direkt till EU:s avtal med länderna i Östeuropa. Om migranterna var enmansföretagare behövde de, som nämnts, inte följa de svenska kollektivavtalen. De behövde heller inte ha arbetstillstånd för att utföra arbete i Sverige.

Innebörden av dessa politiska-institutionella förändringar var inte allmänt kända under 1990-talet. Det var därför inte lätt för gemene man att veta vad som var olagligt eller lagligt när det gällde utländsk arbetskraft. Aktiviteterna från företag som Polenkonsulten och Byggbemanning, bidrog visserligen till att sprida information om förändringarna. De hårda konflikterna med Byggnadsarbetareförbundet skapade också uppmärksamhet kring förändringarna. Det fanns emellertid även aktörer som aktivt arbetade för att sprida information om dem. Dessa aktörer var en slags institutionella entreprenörer, som bidrog med juridisk kunskap till de som var intresserade av att bilda sådana företag. Det tycks som om advokatfirman Broch Redovisningsbyrå i Malmö spelade en sådan roll (jfr. Lönnæus & Orrenius, 2003a). Broch beskrev i ett nyhetsbrev redan 1996 dessa regler och vilka möjligheter de gav. Man skrev att viseringsbefriade utländska medborgare kunde arbeta i Sverige som enmansföretagare, och att de fackliga organisationerna inte kunde lägga sig i. Det var upp till köpare och säljare att komma överens om lönen för arbetet:

Årets största nyhet som vi kan avslöja är slående och för de flesta helt otrolig.

Frågan gäller; när behöver icke EU-medborgare/nordiska medborgare arbetstillstånd och uppehållstillstånd i Sverige? /----/

Polska och brasilianska medborgare är exempel på visumfria länder där medborgarna kan vara i Sverige i tre månader utan uppehållstillstånd. Vill dessa medborgare arbeta som egna företagare (dock ej anställda) behövs ej arbetstillstånd /.../. Resultatet av detta är att man kan t.ex. i Skåne låta polska målare måla sin villa, brasilianska pigor passa hemmet, kanadensiska datorkonsulter installera ett nytt nätverk som egna företagare till den timkostnad de är nöjda med och det är en fri uppgörelse mellan köparen och den utländske företagaren som fackrörelsen i Sverige ej kan lägga sig i. (Broch Nyhetsbrev)

Ett antal, ofta sammanbundna, aktörer låg alltså bakom införandet av nya arbetskraftsarrangemang i byggnadssektorn. Det praktiska arbetet med att förändra normer och föreställningar kring utländska byggnadsarbetare, gjordes – avsiktligt eller oavsiktligt – av de nybildade företagen som anlidade eller hyrde ut migranter. Men det fanns dessutom aktörer som aktivt arbetade med att sprida information om förändringarna av det institutionella ramverket och vilka möjligheter det gav att anlita utländsk arbetskraft. Om man ville verka inom lagens ramar, eller i alla fall i gränslandet mellan lagligt och olagligt, krävdes en speciell kunskap om det juridiska läget. Broch var en av aktörerna som bidrog till spridandet av sådan kunskap.

Nya former av ojämlikhet i den svenska byggnadssektorn

I detta avsnitt ska vi fördjupa analysen av hur ett samspel mellan exploatering, möjlighetsansamling och efterlikning formade förändringarna i byggnadssektorn. I grunden av dessa förändringar låg en speciell form av exploatering. Införandet av denna form av exploatering utmanade den kontroll som Byggnadsarbetareförbundet utövat över anställningen av utländska byggnadsarbetare i det förflutna.

Migranter anställs ofta i sektorer med relativt låga löner och svåra arbetsförhållanden. Detta gäller i synnerhet vid rekryteringen av ”illegala” migranter. Historiskt sett är emellertid byggnadssektorn i Sverige inte en låglönesektor. Den är historiskt sett inte heller en sektor av arbetsmarknaden som anställt ett stort antal migranter. De svenska byggnadsarbetarnas löner är tvärtom bland de högsta i den traditionella arbetarklassen. Byggnadsarbetare i Sverige har dessutom lyckats tillkämpa sig vissa fördelar i arbetsförhållanden som inte finns i sektorer med svagare fackliga organisationer. Detta är ett viktigt skäl till att byggnadssektorn i Sverige inte utvecklats till en etnisk nisch, vilket är fallet i många länder i Västeuropa och i Nordamerika. Byggnadsarbete är tvärtom ett av ett fåtal arbeten i den traditionella arbetarklassen som fortfarande attraherar inhemska arbetare. Det har däremot varit svårt för såväl invandrare som kvinnor att komma in i byggnadssektorn. 2002 var enbart sju procent av medlemmarna i Byggnadsarbetareförbundet födda utomlands, vilket var näst lägst i svenska LO. Av dessa kom fem procent från andra nordiska länder (”Få invandrare i Byggnads” 2002).

Möjlighetsansamling är en av de mekanismer som begränsat anställningen av invandrare i byggnadssektorn. Denna möjlighetsansamling har upprätthållits på olika sätt. Det har bland annat funnits en arbetsplatskultur på byggen som stött bort såväl migranter som kvinnor (Hotvedt 2000; Connheim 2000.). Även de rekryteringspraktiker som dominerar i byggnadssektorn har missgynnat immigranter (Fransson 2002; jfr. Waldinger & Lichter 2003). Det finns en tendens att rekrytera i de nätverk som etablerats på byggarbetsplatserna, vilket gynnat de som redan är inne, d.v.s. svenska arbetare. Men lika viktigt har varit de *politiska* medel som de fackliga organisationerna kunnat använda för att begränsa anställningen av utländska medborgare. I Sverige har fackförbunden fått yttra sig över ansökningar om arbetstillstånd från utländska medborgare. Fram till reformerna av invandringspolitikerna 2008 har yttrandet från de fackliga organisationerna också tilldelats stor vikt när myndigheterna beslutat om en utländsk medborgare ska beviljas arbetstillstånd. Genom att Byggnadsarbetareförbundet intagit en restriktiv hållning vid ansökningar om arbetstillstånd har invandring för att utföra byggnadsarbete kunnat hållas på en relativt låg nivå, jämfört med t.ex. invandring för att arbeta inom hotell och restaurang.

Denna förmåga hos Byggnadsarbetareförbundet att begränsa anställningen av utländska arbetare försvagades under 1990-talet. Under denna period utvecklades, som nämnts, en praxis i vissa delar av byggnadssektorn att anlita migrantarbetare för låga löner, vilket ledde till hårda konflikter med Byggnadsarbetareförbundet. Dessa migranter betraktades ofta som ”illegala” migranter av Byggnadsarbetareförbundet.

Exploaterande grupper och möjlighetsansamlade grupper står inte nödvändigtvis i motsättning till varandra. Eliter som bygger sin ställning på exploatering accepterar, som regel, möjlighetsansamling från mindre mäktiga grupper, som manliga yrkesarbetare (Tilly, 2000). I den svenska byggnadssektorn verkar det emellertid som att försvagningen av Byggnadsarbetareförbundets förmåga att begränsa migration ackompanjerades av spridningen av nya eller nygamla former av exploatering. Spridningen av dessa former av exploatering var i själva verket drivkraften i förändringen av den etniska arbetsdelningen i byggnadssektorn. Det var i första hand spridningen av dessa arrangemang som Byggnadsarbetareförbundet försökte begränsa, då de trängde ut och hotade svenska byggnadsarbetares löner.

Exploatering av arbete kan ske på olika sätt. Den form av exploatering som ökade i betydelse 1990–2004 gick ut på att sänka kostnaderna för löner och arbetsförhållanden för att på så sätt öka avkastningen åt de kategorier som samordnade migranternas arbetsinsatser. Mina data om löner kommer huvudsakligen från perioden 2000–2004. Under denna period var det vanligt att ”illegala” migranter i byggnadssektorn betalades löner på cirka 50 kronor per timma, men det förekom också löner som var betydligt lägre (Dahlkvist 2003b). Som jämförelse, tjänade en svensk byggnadsarbetare i genomsnitt 130 kronor per timma 2004 (Niklasson 2005). De ”illegala” migranterna arbetade dessutom längre dagar än svenska arbetare. Det kunde också förekomma svårigheter i arbetsmiljön på byggena, vilket utsatte migrantarbetarna för hälsorisker.

Vilka var det då som samordnade migranternas arbetsinsatser, som vann ökad avkastning genom att organisera byggnadsarbete i sådana former? Hur fann de vidare denna arbetskraft? De ”illegala” migranterna rekryterades framför allt till mindre byggarbetsplatser utan någon facklig organisering. När det funnits ”illegala” migranter på stora byggarbetsplatser har de i första hand varit anställda av underentreprenörer och i mindre utsträckning av de företag som anlitas för att utföra bygget. En del av rekryteringen har skett i migranternas sociala nätverk, d.v.s. att företag eller privatpersoner rekryterat släktingar eller bekanta till redan anställda migranter (Connheim 1999b).

Nätverksrekrytering var emellertid inte den enda mekanism som förde allt fler utländska medborgare till byggarbetsplatser i Sverige. Företag har också gjort aktiva rekryteringar i utvandringsländerna. De har också annonserat i tidningar i utvandringsländerna om att det fanns lediga platser på svenska byggarbetsplatser. I många fall var, som nämnts, mellanhänder i form av bemanningsföretag inblandade. Denna typ av företag har blivit vanligare på den svenska arbetsmarknaden och ofta är verksamheten laglig; verksamheten är auktoriserad av myndigheterna och den personal som hyrs ut har rätt att utföra arbete i Sverige. Ibland är det emellertid fråga om att ”uppfinningsrika” individer bedriver sådan verksamhet utan auktorisation från myndigheterna och de kan då hyra ut ”illegal” arbetskraft.

Verksamheten gick ofta till så att köparen av arbetsinsatsen – det kunde vara både privatpersoner och företag – betalade bemanningsföretaget en viss summa för varje arbetare, t.ex. 120 kronor per arbetad timma. En del av denna penningssumma beta-

lade sedan bemanningsföretaget migranten som lön, t.ex. 50 kr per timma. I en del fall hyrde dessa företag ut migranter som var registrerade som enmansföretagare. I andra fall var emellertid migranterna inte registrerade som enmansföretagare, och då var det arbete som helt klart bröt mot utlänningslagen. Om sådant arbete upptäcktes av polismyndigheten kunde migranterna deporteras från Sverige, medan personaluthyraren kunde dömas till böter (se t.ex. SIV EIAA: 28).

Det fanns en viktig skillnad mellan migranter som var anställda olagligt i Sverige och de som var enmansföretagare. De reagerade på olika sätt när Byggnadsarbetareförbundet och/eller polisen besökte arbetsplatser för att kontrollera att migranterna hade arbetstillstånd. De "illegala" migranterna var utsatta för ett hot om deportation. De var rädda för polisen och Byggnadsförbundet när de gjorde sina arbetsplatskontroller. Många försvann därför från arbetsplatsen när polisen och/eller representanter för Byggnadsarbetareförbundet anlände till arbetsplatsen (se t.ex. Polismynd. i Skåne, dnr. K57789-98, K113957-01). De egenföretagande migranterna var inte rädda för polisen och Byggnadsarbetareförbundet på samma sätt. Om de var uthyrda av ett bemanningsföretag hade de dessutom intalats att de hade rätt att utföra arbete i Sverige utan arbetstillstånd. Det beskrivs på följande sätt av en facklig ombudsman. Han talar särskilt om bemanningsföretaget Polenkonsulten:

Man kan väl säga att de illegala och de som hade F-skattsedel, den organiserade intagningen från Polenkonsulten... Skillnaden var den att de som var här illegalt, de sprang och gömde sig. De ville inte visa sig /.../ De andra från Polenkonsulten, de var förberedda. De hade ett papper som de överlämnades till oss när vi kom fram, att de hade rätt att hålla tyst och att de inte behövde prata med oss. De var egna /.../ Polenkonsulten hade försett dem med ett sådant brev. De hade blivit intalade: det är helt fritt, ni har rätt, ni får lov att göra detta. /.../ Men det hade inte de andra som var här. De förstod att de var här och jobbade på felaktiga grunder. (Intervju; se även Polismynd. i Skåne dnr. K135485-00; Lönnæus & Orrenius 2003)

Även om det inte är helt klart i detta citat, var Byggnadsarbetareförbundets officiella position att båda dessa former av arbete, var illegalt arbete i Sverige. Denna uppfattning utmanades av företag som Polenkonsulten. Byggnadsarbetareförbundet fick emellertid aldrig något entydigt juridiskt stöd för sin uppfattning. Det kunde bara avgöras från fall till fall om de egenföretagande migranterna var "illegala" migranter. I vissa fall var de "illegala" migranter och kunde deporteras från Sverige, men i många andra fall hade de enligt rådande lagstiftning rätt att utföra arbete i Sverige. Det är därför svårt att veta om intervjupersonen i citatet ovan försägar sig, enbart konstaterar ett juridiskt faktum eller helt enkelt formulerar sig otydligt.

Den exploatering som undersökts i denna artikel grundade sig på att breda sociala kategorier sammankopplades med underordnade och lågt betalade positioner i organisationer. Den förutsatta mer precist att kategorin utlännings, eller t.o.m. "illegal" utlännings, sammankopplades med lågt betalt och slitsamt byggnadsarbete. Detta ledde efter hand till att det uppstod och spreds föreställningar om vissa nationella kategorier

som ”billig” arbetskraft. Spridningen av dessa föreställningar var en förutsättning för att denna form av exploatering skulle få genomslag i den svenska byggnadssektorn. Den kunde, som regel, inte genomföras med svenska byggnadsarbetare i de underordnade positionerna, eftersom dessa hade högre krav på löner och arbetsförhållanden. Den förutsatte i stället, för det första, att en sådan arbetskraft blivit tillgänglig i de forna kommunistiska länderna i Östeuropa. För det andra, att svenskar som förmedlade eller köpte byggnadsarbete förband dessa medborgarkategorier med lågavlönat byggnadsarbete. Det kanske tydligaste exemplet är de föreställningar som uppstått kring polska arbetare i Sverige. I ett polisförhör med en dam från Danderyd, i Stockholm, uttrycktes det som att damen var ”medveten om att de polska arbetarna var billig arbetskraft i förhållande till vad svenska legala arbetare skulle ha kostat” (Polismynd. i Stockholms län, dnr. K147772-01) Denna dam skulle betala de polska arbetarna 40 kronor per timma för en renovering av en villa. I vissa kretsar, t.ex. bland svenska byggnadsarbetare, har termen polack blivit något mer än ett namn på en nationalitet: den har blivit en synonym för ”billig arbetskraft” (Frank 2009). I denna överförda mening kan också en svensk, dansk eller fransman vara ”polack” – om de utför lågavlönat byggnadsarbete.

Dessa föreställningar om vissa nationaliteter som ”billig arbetskraft” var utbredda och de fick sin näring ur de förhållanden som de arbetade under. Föreställningarna gynnade att ytterligare migranter från Östeuropa rekryterades till svenska arbetsplatser och att denna typ av exploaterande arrangemang spred sig till flera platser. Denna efterlikning förstärkte de processer av exploatering som införts i den svenska byggnadssektorn.

Konklusion

Företag kan rekrytera migranter av olika skäl. De kan, för det första, rekrytera migranter p.g.a. en ökad efterfrågan på arbetskraft som inte kan tillgodoses av inhemsk arbetskraft. Detta var fram till 1990-talet det dominerande skälet till att företag i Sverige rekryterade migranter. För att företag skulle få tillstånd att rekrytera migranter var det ett krav från statliga myndigheter att migranterna fick samma löner och arbetsvillkor som motsvarande svenska arbetare. Det fanns få möjligheter att undandra sig eller inte uppfylla detta krav. Företag kan, för det andra, rekrytera migranter för att så splittring i arbetarklassen och därmed försvaga denna. Företag kan, för det tredje, rekrytera migranter för att sänka sina kostnader för löner och arbetsförhållanden. De två sistnämnda skälen till att rekrytera migranter var mycket ovanliga före 1990-talet, p.g.a. att de fackliga organisationerna utövade ett starkt inflytande över invandringspolitiken. Sedan 1990-talet har detta förändrats. Sedan 1990-talet använder företag i allt högre grad migranter för att sänka sina kostnader för löner och arbetsvillkor. Denna drivkraft till att rekrytera migranter har t.o.m. brett ut sig i byggnadssektorn, där de fackliga organisationerna tidigare utövade en stark kontroll över anställningen av utländska arbetare. I ingen annan sektor har denna förändring gett upphov till så hårda konflikter som i byggnadssektorn. Dessa konflikter är en del av en mer genom-

gripande förändring av den svenska arbetsmarknaden, som innebär ökade löneskillnader, försvagade kollektivavtal och försvagade fackliga organisationer.

Denna förändring har initierats av olika omständigheter. Jag har undersökt hur vissa företag initierade denna förändring i byggnadssektorn. Under 1990-talet ledde viktiga politiska förändringar till en ökad tillgång på arbetskraft från Östeuropa. Detta skapade ett utrymme för nya organisationsformer i byggnadssektorn. Dessa nya organisationer fanns inledningsvis framför allt i Sydsverige, och de rekryterade och hyrde ut byggnadsarbetare från Östeuropa. De införde en form av exploatering som tidigare var starkt begränsad i byggnadssektorn. Införandet av denna exploatering förutsatte att kategorin ”utlänning”, eller t.o.m. ”illegal utlänning”, sammankopplades med lågavlönat och underordnat byggnadsarbete. Inledningsvis betraktades dessa organisationer med misstänksamhet av etablerade organisationer, i synnerhet Byggnadsarbetareförbundet men också av andra organisationer. Byggnadsarbetareförbundet hävdade att den form av exploatering som dessa företag införde hotade inhemska arbetares löner och i förlängningen hela den svenska arbetsmarknadsmodellen.

Framväxten av dessa företag bidrog efter hand till att förändra normer och föreställningar om vad som var legitimt och illegitimt när det gäller användandet av utländsk arbetskraft. I skrivande stund är det arbetskraftsarrangemang som infördes av dessa företag ett etablerat faktum i den svenska byggnadssektorn. Det kan visserligen fortfarande väcka protester från de fackliga organisationerna, men det har ändå blivit ett mer eller mindre legitimt arbetskraftsarrangemang i byggnadssektorn. Utvidgningen av EU 2004 ledde till ytterligare förändringar av lagar och regler kring anlitandet av utländsk arbetskraft, vilket gynnat spridningen av detta arbetskraftsarrangemang.

Efterlikning spelar en viktig roll vid *initieringen* av internationell migration, medan den knappast spelar någon roll alls vid *upprätthållandet* av migration över tid, som när företag rekryterar släktingar och bekanta till redan anställda polacker. Efterlikning förekom i olika former när östeuropéer rekryterades för att utföra lågavlönat byggnadsarbete i Sverige. Före utvidgningen av EU synes en resultat efterlikning ha dominerat spridningen av detta arbetskraftsarrangemang. Detta var fallet när nybildade företag efterliknade de små och kontroversiella bemanningsföretagen i Sydsverige. Arbetskraften från Östeuropa var i detta fall en integrerad del av den organisation som man efterliknade. Att starta ett företag enligt denna modell var per definition att hyra ut utländska arbetare som kostade mindre att anlita än svenska arbetare.

I ett senare skede verkar emellertid resultat efterlikningen ha kompletterats av en egenskaps efterlikning, d.v.s. att man övertar ett arrangemang, eller delar av det, därför att det används av stora eller högt ansedda organisationer. Detta skedde sannolikt när ett stort och betydelsefullt byggföretag som NCC efter utvidgningen av EU började använda östeuropeiska arbetare på en del byggarbetsplatser. Detta har sannolikt inspirerat mindre betydelsefulla företag till att börja anlita utländsk arbetskraft. Dessa organisationer har *inte* uppstått med arbetskraft från Östeuropa som sin grundläggande resurs, utan de övergår till denna arbetskraftskälla efter att de bildats. Utan att kanske vara medvetna om det, har de övertagit ett arbetskraftsarrangemang, som infördes av små och kontroversiella företag i Sydsverige flera år tidigare.

Drivkrafterna bakom spridningen av denna nya organisationsform var i första hand *materiella* och i andra hand *institutionella*. Det främsta motivet till att efterlikna en sådan organisation var att vinna ökad avkastning. Det var inledningsvis också en starkt kontroversiell organisationsform, som inte sällan betraktades som olaglig av de fackliga organisationerna. Efter hand så har emellertid även institutionella faktorer bidragit till spridningen av denna organisationsform, i den mening att den vunnit ökad legitimitet. Det innebär också att de kategoriella ojämlikheter som den infört vunnit ökad legitimitet i Sverige. Det har m.a.o. blivit allt mer socialt acceptabelt att ge vissa kategorier av migranter sämre löner och arbetsförhållanden än vad inhemska arbetare får.

Referenser

- Ahrne, G. & A. Papakostas (2002) *Organisationer, samhälle och globalisering: Tröghetens mekanismer och förnyelsens förutsättningar*, Lund: Studentlitteratur.
- Aldrich, H. E. & M. Ruef (2006) *Organizations Evolving*, second edition, London: Sage Publications.
- Baum, J. & A.V. Shipolov (2006) "Ecological Approaches to Organizations", i Stewart E. Clegg et.al. (red.) *The Sage Handbook of Organization studies*, London: Sage Publications.
- Broch Nyhetsbrev hösten/vintern 1996, Nyhetsbrev nr. 1, (http://www.broch.se/nyhetsbrev/nyhetsbrev/nyhet01_1996.html)
- Burt, R. (1992) *Structural Holes: The Social Structure of Competition*, Cambridge: Harvard University Press.
- Byggnads (2004) "Kartläggning av förekomsten av utländsk arbetskraft i Skåne: Lika lön för lika arbete", rapport från Byggnadsarbetareförbundets avdelningar i Skåne.
- Bygren, M. (2010) "Unpacking the Causes of Ethnic Segregation across Workplaces", The Stockholm University Linnaeus Center for Integration Studies, Working Paper: 2010: 2.
- Connheim, K. (1999a) "Allt fler arbetar illegalt i Sverige", *Byggnadsarbetaren* (18).
- Connheim, K. (1999b) "Då står polisen maktlös", *Byggnadsarbetaren* (19–20).
- Connheim, K. (2000) "Toni, Malic och Mustafa vann över fördomarna", *Byggnadsarbetaren* (17).
- Dahlkvist, I. (2003a) "Rolandas blåstes på lön och jobb", *Byggnadsarbetaren* (9).
- Dahlkvist, I. (2003b) "Lyxhus byggs av illegala byggjobbare", *Byggnadsarbetaren* (14).
- Dahlkvist, I. & J. Sjöholm (2003a) "Här finns de illegala byggjobbarna", *Byggnadsarbetaren* (16).
- Dahlkvist, I. & J. Sjöholm (2003b) "Det är fult att kalla mig utsugare", *Byggnadsarbetaren* (16).
- "De förmedlar utländsk byggarbetskraft" (2003) *Byggnadsarbetaren* (16).
- de Genova, N. P. (2002) "Migrant 'Illegality' and Deportability in Everyday Life", *Annual Review of Anthropology* 31: 419–447.
- "Fler utländska företag i söder" (2001), *Byggnadsarbetaren* (5).

- Frank, D. (2012) "State, Union and Unauthorized Migrants – a Case Study of Deportation Policy in Sweden", *Nordic Journal of Migration Research*, 2 (4): 298–307.
- Frank, D. (2009) "Legitimering av invandringsrestriktiva reaktioner – Byggnadsarbetareförbundet och arbetskraftsmigranterna från Polen och Baltikum", *Arkiv för studier i arbetarrörelsens historia*, nr. 98–99.
- Frank, D. (2005) *Staten, företagen och arbetskraftsinvandringen – en studie av invandringspolitiken i Sverige och rekryteringen av utländska arbetare 1960–1972*, Växjö: Växjö University Press.
- Fransson, M. (2002) "LO-experten: 'Säg ifrån redan vid fikabordet'", *Byggnadsarbetaren* (7).
- "Få invandrare i Byggnads", (2002) *Byggnadsarbetaren* (7).
- Granovetter, M. S. (1973) "The Strength of Weak Ties", *The American Journal of Sociology*, 78, (6): 1360–1380.
- Guild, E. (2001) *Immigration Law in the European Community*, The Hague: Kluwer Law International.
- Gulati, R., D. Lavie & M. Ravindranath (2011) "How do networks matter? The performance effects of interorganizational networks", *Research in Organizational Behavior* 31: 207–224.
- Hotvedt, N. (2000) "Toni från Libanon är på väg in på bygget" *Byggnadsarbetaren*, (7).
- Karlsson, F. (2005) "Polska egenföretagare i fortsatt strid med facket", *Bygginindustrin*.
- Krissman, F. (2005) "Sin Coyote Ni Patrón: Why the 'Migrant Network' Fails to Explain International Migration", *International Migration Review*, vol. 39 (1).
- Light, I. (2006) *Deflecting Immigration: Networks, Markets, and Regulation in Los Angeles*, New York: Russell Sage Foundation.
- Lindberg, H. (2007) "Nya konfliktmönster och konfliktdimensioner på svensk arbetsmarknad", *Arbetsmarknad & arbetsliv*, 13 (1): 29–44.
- Lönnaeus, O. & N. Orrenius (2003a) "Miljonärer på billig arbetskraft", *Sydsvenskan*.
- Lönnaeus, O. & N. Orrenius (2003b) "Aida nöjd trots usel lön", *Sydsvenskan* 22/6.
- Massey, D. S. (2007) *Categorically Unequal: The American Stratification System*, New York: Russell Sage Foundation.
- Massey, D. S. et.al. (1998), *Worlds in Motion: Understanding International Migration at the End of the Millennium*, Oxford: Oxford University Press.
- Migrationsverkets arkiv*: SIV: Polisavvisningar 1991: EIAA. 28
- Miner, A. S. & S. Raghavan (1999) "Interorganizational Imitation: A hidden Engine of Selection" i Joel A. C. Baum & Bill McKelvey (red.) *Variations in Organization Science: In Honor of Donald T. Campbell*, Thousand Oaks: Sage Publications.
- Niklasson, C. (2005), "Murarna klättrar mot lönetoppen", *Byggnadsarbetaren*, (4).
- Piore, M. J. (1979) *Birds of Passage: Migrant Labor in Industrial Societies*, New York: Cambridge University Press.
- Polismyndigheten i Skåne*: Dnr. K57789-98.
- Polismyndigheten i Skåne*: Dnr. K135485-00
- Polismyndigheten i Skåne*: Dnr. K113957-01

- Polismyndigheten i Stockholms län*: Dnr. K-147772-01.
- Polismyndigheten i Stockholms län*: Dnr. K-144288-01.
- Porter, K. & W. Powell (2006), "Networks and Organizations", i Stewart E. Clegg et.al. (red.) *The Sage Handbook of Organization studies*, London: Sage Publications.
- Schierup, C-U & S. Paulson (1994) red., *Arbetets etniska delning: Studier från en svensk bilfabrik*, Stockholm.
- Scott, R. (2003) *Organizations: Rational, Natural, and Open Systems*, fifth edition: New Jersey: Prentice Hall.
- Skocpol T. (1984a) "Sociology's Historical Imagination" i T. Skocpol (red.) *Vision and Method in Historical Sociology*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Skocpol, T. (1984b) "Emerging Agendas and Recurrent Strategies in Historical Sociology", i T. Skocpol (red.) *Vision and Method in Historical Sociology*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Tilly, C. (1984) *Big Structures, Large Processes, Huge Comparisons*, New York: Russell Sage Foundation.
- Tilly, C. (2000), *Beständigt ojämlikhet*, Lund: Arkiv förlag.
- Waldinger, R. & M. Lichter (2003) *How the Other Half Works: Immigration and the Social Organization of Labor*, Berkeley: University of California Press.
- Weber, M. (1983) *Ekonomi och samhälle: Förståendesociologins grunder*, vol. 1, Lund: Argos.
- Wright, E. O. (1997) *Class Counts: Comparative Studies in Class Analysis*, Cambridge: Cambridge University Press.

Författarpresentation

Denis Frank är universitetslektor i sociologi vid Göteborgs universitet. Hans forskningsintressen är internationell migration, politisk sociologi och arbetslivssociologi.

Korresponderande författare

Denis Frank, Institutionen för sociologi och arbetsvetenskap, Box 720, 405 30 Göteborg. E-post: denis.frank@socav.gu.se

För Sverige i framtiden

– *Bio-objektifiering av ny medicinsk teknologi*

Tora Holmberg och Malin Ideland

Institutet för bostads- och urbanforskning, Uppsala universitet respektive Natur, miljö & samhälle, Lärarutbildningen, Malmö högskola

Taking Sweden into the future – Bio-objectification of new medical technology

In this article, we analyze how contemporary discursive silences around new biotechnologies such as cybrids and induced pluripotent stem cells (iPSC), have been enabled by earlier policy processes in the area, e.g. boundary work around what is human and non-human, living and non-living, subject and object. The analysis of policy processes around xenotransplantations and the use of human embryonic stem cells, shows that the stem cells' and xenografts' "bio-identities" become stabilized through high expectations for the future, a lack of therapeutic possibilities and struggles over definitions of life. The policy processes around human embryonic stem cells and organs from other animals, are characterized by a normalization of certain understandings of "life", trust in scientific progress and its national financial potentials and a categorization of criticism as irrational. Through these "bio-objectification processes", debate and decision making has been moved from a political and public context into ethical committees and research funding bodies. The article concludes by discussing consequences of this political non-handling of biomedical technologies and how these bio-objects could be re-politicized.

Key words: Bio-technology, policy, stem cells, xeno transplantation, cybrid, discourse analysis, bio-object, bio-identity

I december 2008 skickade Statens Medicin-Etiska Råd (SMER) en skrivelse till regering och fyra departement och påtalade att svensk lagstiftning inte täcker en ny biomedicinsk praktik, framställandet av artblandade embryon – så kallade chimbrider. Det tycktes vara både möjligt och lagligt att ersätta hela cellkärnan och således i princip allt DNA i ett djurägg med mänskligt DNA och låta detta utvecklas till embryostadiet. Tekniken hade använts i bland annat Storbritannien, USA och Kina, bl.a. med syfte att hitta alternativ till mänskliga ägg i embryonal stamcellsforskning (Haddow et al. 2010). Efter att SMER:s skrivelse hade nått regering och departement hände dock ingenting. Policyprocessen kring chimbriderna tycktes ha tagit slut innan den ens börjat.

En annan relaterad och dagsaktuell bioteknik är inducerade pluripotenta stamceller (iPSC). Genom "omprogrammering" av somatiska celler, dvs. sådana som redan har specialiserat sig i form av t.ex. blod- eller hudceller, har forskare framställt stamceller som ska kunna användas som fullvärdiga ersättare till de humana embryonala stamcellerna (hESC). Man har med andra ord lyckats "backa" cellulutvecklingen till

det ospecialiserade stamcellsstadiet, från vilket kroppens alla celltyper kan utvecklas. Trots att tekniken skulle kunna användas till att klona däggdjur, och liksom chimbriderna väcker etiska och politiska frågor, inte minst om djurförsök, risk för tumörutveckling, genetisk integritet och samtycke till användning av DNA-material (Devolder 2009), har den i offentliga sammanhang framställts som etiskt oproblematiskt och inte väckt någon debatt i Sverige.

Idag finns med andra ord få spår kvar av den kritiska debatt om genteknik och stamceller som präglade det sena 1990-talet och tidiga 2000-talet. Då tillsattes statliga utredningar om xenotransplantationer (SOU 1999:120), bioteknik (SOU 2000:103), embryonala stamceller (SOU 2002:119), genmodifierade djur (SOU 2003:107), genetisk integritet (SOU 2004:20) samt biobanker (SOU 2008:08). Under samma period rapporterade medierna om ett klonat får, hur gentester kunde utnyttjas felaktigt av arbetsgivare och försäkringsbolag, risker med genterapi liksom faran med att odla och äta genmodifierad mat (Ideland 2002a). Idag handlar medierapporteringen framförallt om framsteg, t.ex. i återskapandet av synceller (Dagens Nyheter 2012-01-29), eller om Nobelpris i medicin, vilket 2012 tilldelades forskarna bakom iPSC-tekniken. De nya etiska och politiska utmaningar som framträder i och med teknikens utveckling diskuteras emellertid sällan. I den här artikeln analyseras hur dagens ”diskursiva tystnader” (Holmberg & Ideland 2009) kring etisk och samhällelig problematik knutet till biotekniken har möjliggjorts genom tidigare debatters omkategoriseringar och gränsdragningsarbete kring stamceller och djur-människa-blandningar. För detta syfte använder vi oss av två statliga utredningar och de mediala och politiska debatter som pågick under samma tidsperiod, dvs. runt förra sekelskiftet. Ett andra syfte med artikeln är att diskutera hur frågorna kan återuppväckas i det politiska rummet.

Under rubrikerna *Politiken och det politiska* samt *Bio-objektifiering* utvecklas det teoretiska ramverket. Därefter redogörs för metoden, för att sedan komma in på de empiriska analyserna under rubrikerna *Framtida möjligheter*, *Brist* samt *Liv och material*. I den avslutande diskussionen betraktas resultatet i ljuset av det vi kallar för politikens frånträde; på såväl parlamentarisk som förvaltningsnivå verkar intresset för att debattera och reglera biomedicinen ha ersatts med tystnad och icke-hantering. Detta ser vi som en konsekvens av såväl reducering av frågornas komplexitet som normalisering av bio-objekten, och argumenterar för ett återinförande av debatt och ett synliggörande, snarare än reducering, av den inneboende ambivalens som präglar den här typen av frågor.

Politiken och det politiska

Vi är intresserade av hur biomedicinsk vetenskap görs i en offentlig arena och där relationen mellan vetenskap och allmänhet(er) blir extra uttalad när det gäller potentiellt kontroversiella forskningsområden som rör risk och riskhantering (Lidskog, Sone-ryd & Uggla 2010; Sundqvist & Elam 2009). Forskare, politiker, tjänstemän, etiska nämnder, media och allmänhet är aktörer som på olika sätt kämpar om definitionsrätten i sådana policyprocesser. Idag ramas diskursen in av ord som hopp, bot och en

ljus framtid i kölvattnet av biomedicinska framsteg och terapier. Alternativa framtider baserade på forskningsmässiga "misslyckanden" eller risker med teknikerna artikuleras dock sällan. Vetenskapssociologer som uppmärksammat fenomenet talar om hur en teknokratisk diskurs, formulerad av forskarna själva, skapar en dimridå genom vilken osäkerhet kring forskningen och dess samhälleliga och sociala konsekvenser blir svåra att se (Brown & Beynon-Jones 2012; Wynne 2006). Inom det som ibland kallas för "förväntningarnas sociologi" påtalas hur utsagor om framtiden kan ses som performativa, framtiden skapas genom att den förläggs i nutid (Brown & Michael 2003). Förväntningarna blir både en orsak till, och en konsekvens av, vetenskapsteknologisk kunskapsproduktion (Borup et al. 2006: 26). Ytterligare temporala dimensioner i biomedicinska debatter är att man ofta talar om vikten av att skynda på processen, om snabba tidsperspektiv (lösningen ligger runt hörnet) och kortsiktiga lösningar (Brown & Beynon-Jones 2012). Det till synes okritiska övertagandet av forskarnas perspektiv i policyprocessen leder många gånger till ett slags "reflexmässig hantering" som i sin tur skymmer möjligheterna till en mer kritisk eller "reflexiv hantering" (Brown & Beynon-Jones 2012). Men Jasanoff (2011) är en av många som har pekat på betydelsen av att ha en bredare syn på policy-görande, att det som sker och dokumenteras på det riksdagspolitiska planet inte utgör hela den politiska processen. Andra forskare använder sig av Politik med stort "P" och politik med litet "p" för att synliggöra heterogeniteten. Politik med stort P är det som pågår i de formella politiska institutionerna, medan politik med litet p inkluderar de vardagliga politiska handlingar som sker i diverse nätverk bestående av t.ex. vetenskapliga institutioner, kliniker, professionella sammanslutningar och sociala media (Palm & Wihlborg 2007: 55). Denna modell kan liknas vid Chantal Mouffes (2000) uppdelning mellan "politiken" som omfattar debatter och beslut vilka skapar en reducering av konflikter och komplexitet, ofta på en formell nivå, och det "politiska" som utgör hela det fält av diskurser och praktiker i antagonistiska strider om tolkningsföreträde, vilka omfattar allt socialt liv (Mouffe 2000: 149). Politiken reducerar eller omformulerar det politiska, från antagonism till konsensus. Fokus i denna artikel är det offentliga planet, Politiken med stort "P" och medierapporteringen i de stora dagstidningarna, eller med andra ord hur det "politiska" i framförallt vetenskap och media hanteras av "politiken".

Bioobjektifiering

När det gäller policy av frågor som liksom det mesta av biomedicinsk forskning berör människor och andra djur är det av största vikt vilken sida av artgränsen som betonas. Artidentiteten är viktig då djurförsök hanteras av Jordbruksverket och de lokala djurförsöksetiska nämnderna, humanförsök av Socialstyrelsen, Statens medicinetiska råd (SMER) och lokala medicinetiska nämnder. Lagstiftningen skiljer sig också åt. Det handlar, som Brown och Michael hävdar från en brittisk horisont, om "institutionella artgränser" (2004). Dessa gränser är således kontingenta. Men bioteknologiskt producerade livsformer – "bio-objekt" (Vermeulen et al. 2012) – överskrider ofta på olika sätt såväl artgränser som gränser mellan ting och liv och mellan levande

och icke-levande, vilket i sin tur ställer till oreda i policyprocesser. Till vår hjälp för att förstå detta har vi olika teorier om hybriditet. Mary Douglas (1966) myntade teorin om kulturell renhet och anomalier som hot mot denna ordning. Dessa idéer ligger till grund för senare STS-perspektiv som t.ex. Bruno Latours arbete om hybrider som utmanare av modernitetens själva grundvalar (1993), Donna Haraways "oncomouse", "cyborg" och andra semiotisk-materiella figurer som ständigt avslöjar bräckligheten i våra förgivettagna kategorier (1997), samt Sarah Franklins "cyborg embryo", som en smältegel av kulturella meningsskapanden vilka ständigt förhandlas och förflyttas: "Never very precise, the term 'embryo' is ever more a basket category, describing everything from a conceptus, a zygote or a blastocyst to a reconstructed cell, a fertilized egg or an embryoid body" (Franklin 2006: 168). Parat med detta mångfacetterade meningsskapande på olika nivåer eller arenor, finns policyprocesser i vilka denna kulturella yvighet reduceras till hanterbar och förutsägbar risk och nytta-analys, genom en teknokratisk diskurs (Wynne 2006).

Vårt sätt att innefatta dessa dimensioner under samma paraply, våra ledsagare för att undersöka hybrider i policyprocesser är begreppen bio-objekt och bio-objektifiering (Vermeulen et al. 2012; Holmberg et al. 2011). Med bio-objekt menas nya former av liv producerade inom bio-teknologi och biomedicin idag. Det kan handla om transgena djur, gendiagnosticerade foster, syntentiska biologiska material, eller som i vårt fall, om artblandningar och pluripotenta stamceller. Ett gemensamt kännetecken för dessa bio-objekt är som nämnts ovan att de utmanar förgivettagna gränser och kategorier – mellan människa och djur (som till exempel xenograft), levande och icke-levande (embryon), liv och materia (syntetisk biologi) – och därmed också utgör en utmaning för lagstiftarna. Hur bio-objekten i slutändan ska klassificeras är ofta en svårlöst fråga, då de faller mellan institutionella såväl som juridiska stolar (Brown 2009). Det större syftet med den övergripande studien *Bio-objekt på 2000-talet. Chimbrider och andra arthybrider* (Riksbankens Jubileumsfond 2011–2013), liksom det COST Action program som författarna ingår i (*Bio-objects and their boundaries*, IS1001), är att genom jämförande analyser utveckla teoretiska redskap för att förstå och reglera de utmaningar som dessa nya bio-objekt för med sig. Metoden är att spåra hur bio-objektens multipla kulturella betydelser och meningar skapas, reduceras och utnyttjas för skilda vetenskapliga och politiska syften då de cirkulerar genom samhällets många sektorer. Bio-objekten och dess gränser skapas av ett slags biologiska material med givna uppenbarheter, de materialiseras genom en process av förhandling och omförhandling som kallas "bio-objektifiering". Vad vi i det följande gör är att problematisera hur olika bio-objekt, i sig överskridande olika förgivettagna moderna gränser, skapas, omskapas och försvinner, utan att för den delen mena att objekten är vare sig "fiktiva" eller "faktiska", "diskursiva" eller "materiella". Skillnaden mot etablerade teoretiska ramverk som medikalisering från en domän till en annan (Conrad & Schneider 1992), eller "molekylarisering" och vetenskaplig reduktionism (Kay 1993), är bl.a. att här visserligen finns en liknande processdimension, men ingen rätlinjighet. Bio-objektifieringen kan t.ex. tystas vid en tidpunkt, för att senare revitaliseras (Holmberg et al. 2011: 741).

Metod och material

För att förstå den nutida politiska tystnaden kring chimbrider och iPSC har vi analyserat dokument från två ämnesmässigt närliggande policyprocesser, vilka pågick för drygt tio år sedan. För det första analyserades dokument som producerades i samband med den statliga utredningen om xenotransplantationer *Från en art till en annan* (SOU 1999:120). Detta innebär att vi förutom att ha analyserat själva utredningstexten, har satt in den i ett sammanhang med hjälp av transkriberade riksdagsdebatter, protokoll från SMER samt dåtida mediedebatt. Den andra policyprocessen som har analyserats är delbetänkandet *Rättslig reglering av stamcellsforskning* (SOU 2002:119) tillsammans med riksdagsdebatter, yttrande från SMER och mediedebatter som pågick i samband med denna process. Med andra ord undersöks hur bio-objektet i olika policyprocesser, genom gränsdragningar och byte av arena skiftar betydelse, mening och därmed också "bio-identitet" (Holmberg et al. 2011). Men det handlar också om att problematisera bio-identiteten för stamcellsforskningens bio-objekt, hur denna har stabiliserats, alternativt förändrats, jämfört med hur den såg ut för cirka tio år sedan då utredningarna om stamcellsforskning och xenotransplantationerna författades.

Utredningen om xenotransplantationer valdes eftersom frågan liknar chimbridfrågan, det handlar om att blanda vävnad från människa och en annan art. Stamcellsutredningen valdes eftersom nutida teknologier – chimbrider som iPSC – sker inom ramen för stamcellsforskningen. I båda dessa utredningar och de debatter som omgärdade dem, handlar det om att forskarsamhällets egna utsagor sätter agendan för vad som sedan debatteras. Skillnader ligger i att xenoutredningen och den samtida debatten innehöll mer av vetenskaplig kontrovers om risker som delvis splittrade den vetenskapliga sidan, medan forskarna i stamcellsdebatten stod mer eniga (Persson & Welin 2008: 184). Xenoutredningen som tillsattes 1997, hade till uppgift att "bedöma etiska, medicinska, juridiska och djurskyddsmässiga aspekter av överföring av organ, vävnad eller celler från djur till människa" (Direktiv 1997: 44: 1). Utredningen tog mer än två år på sig att färdigställa en 550 sidor lång rapport, i vilken en mängd åtgärder och lagförändringar föreslås (SOU 1999:120). Parallellt fördes en livaktig offentlig och medial debatt (Hansson 2003). Intressant nog resulterade utredningen inte i något betänkande och följaktligen inga förändringar i lagstiftningen, vilket har förklarats av att de smittspridningsrisker som behandlas uppfattades som alltför allvarliga (inte minst i ljuset av 90-talets utbrott av galna kosjukan och andra zoonoser), samt att stamcellerna hade intagit scenen som den nya lösningen på organbristproblematiken (Persson & Welin 2008).

Utredningen *Rättslig reglering av stamcellsforskning* (SOU 2002:119) tillsattes efter en medie- och riksdagsdebatt, samt en behandling av Vetenskapsrådets etiska råd. Till skillnad från xenoutredningen hade denna utredning ett snävt uppdrag; att lämna förslag på lagändringar som bedöms som nödvändiga för rättslig reglering som *medger* forskning på överblivna befruktade ägg. Uppdraget bestod också i att utreda om förutsättningarna för somatisk kärnöverföring (SCNT eller "terapeutisk kloning") kunde utformas på ett etiskt acceptabelt sätt, samt att föreslå ett tydligt förbud mot re-

produktiv kloning. Med andra ord skulle utredningen inte ta ställning i frågan (det var redan gjort) utan se över hur lagen kunde anpassas till de ställningstaganden som framförallt Vetenskapsrådet hade gjort. Policyprocessen var lösningsdriven snarare än problemdriven (Hedlund 2007). Efter endast sex sammanträden under sju månader lämnades den 140-sidiga rapporten till regeringen. I huvudsak förordades en lagändring så att inte bara befruktade ägg utan även ägg som tillkommit genom SCNT kunde innefattas av lagen, något som den följande propositionen tog fasta på (Regeringens Prop. 2003/04:148).

I analysen av de statliga utredningarna har vi spårat hur gränsdragningar och omkategoriseringar resulterat i nya betydelser. Som exempel på hur denna analys har gått till, undersöktes i vilka sammanhang som bio-objekten framställs som sig ett "liv" respektive "material". Vi har då bl.a. skiljt på om cellerna/organen framställs som aktiva eller passiva, samt skyddsvärda eller inte. Ett exempel: i *Rättslig reglering av stamcells forskning* (SOU 2002:119: 27) skriver utredarna att stamcellerna är "framtagna" ur könsceller. Detta har kategoriserats som att stamcellerna beskrivs i termer av ett passivt material. I meningen efter står det att "De [stamcellerna] har förmågan att utvecklas...", vilket har kategoriserats som att de är aktiva, som liv. Lite längre ned skriver man återigen i passiva termer att "stamceller kan fås att mogna". Genom denna typ av analys har vi kunnat urskilja de mönster som kommer att redovisas nedan.

Det är viktigt att poängtera att vi inte vänder oss mot vare sig forskningen om allvarliga sjukdomar eller mot aktörerna i de biomedicinska policyprocesserna. Vad som istället avses lyftas fram och problematiseras är de diskursiva och institutionella villkor som etablerar ramar för vad som kan artikuleras, och som också producerar vissa berättelser snarare än andra (Rabinow & Rose 2006). I slutavsnittet återkommer vi till denna mer normativt färgade diskussion: hur villkoren för reglering av bio-objekt formas och hur dessa ramar potentiellt kan vidgas.

Framtida möjligheter

Liksom de flesta biomedicinska teknologier härstammar embryonal stamcells forskning såväl som xenotransplantationsforskningen ur strävan efter att förbättra medicinska behandlingar för svårt sjuka människor. Högt ställda förväntningar finns på ännu inte färdigutvecklade teknologier. Inte minst sprids framtida framgångsberättelser genom massmediernas försorg. I det tidiga 00-talets debatt om användning av embryonala stamceller, som initierades av *Dagens Nyheter*s chefredaktör Hans Bergström, fanns t.ex. inget utrymme för kritiska positioner. Den som hade invändningar gentemot legalisering av användande av embryon och terapeutisk kloning utmålades som bakåtsträvare och religiös fundamentalist – hotande den goda framtiden med bättre medicinska behandlingar. Svenska stamcellsforskare framställdes som pålitliga förkämpar för framtida patienter och – inte minst som framgångsrika (Ideland 2002b). *Expressen* skrev:

Äntligen bäst!! Sedan president Bush kompromissade till sig beslutet att 64 befintliga stamcellslinjer kan studeras med hjälp av statliga bidrag har forskarvärlden frågat sig om och i så fall var dessa populationer håller hus. Nu har listan kommit och vi kan konstatera att 24 av linjerna bor och gror i Sverige. I USA finns det 16. I Norge ingen alls (Expressen 2001-08-28).

För den svenska stamcellsforskningen var det onekligen fördelaktigt att USA valde att förbjuda nya stamcellslinjer, vi (dvs. Sverige) var ju bäst i världen för att vi hade flest utvecklade linjer. Dessa ekonomiska tillskott, tillsammans med de högt ställda förväntningarna på tekniken (som även beskrivits av stamcellsforskarna Larsson & Brundin 2004), var delar av den diskurs om embryonal stamcellsforskning som lösningen på många av våra vanliga och allvarliga folksjukdomar: cancer, hjärt- och kärlsjukdomar, diabetes, Parkinsons och Alzheimers. Bara några år tidigare hade medierna rapporterat om xenotransplantationer på liknande sätt. Etnologen Kristofer Hansson (2003) skriver att 1995 kom de första medierapporterna om att man inom en nära framtid skulle kunna använda sig av djurvävnad- och organ. Denna förhoppning konstituerades bland annat genom att framhäva likheter mellan människa och gris, t.ex. gällande storleken på organ (jfr. Brown & Michael 2001), men också genom att trycka på att svenska forskare kan betraktas som framgångsrika i en internationell jämförelse. I mitten av 1990-talet var medierapporteringen med andra ord mycket hoppfull och positiv: "Under 1995 formades det mesta som skrevs om xenotransplantation av berättelser som handlade om medicinens framåtskridande. Ord som hoppfullt, framsteg och succé blev centrala" (Hansson 2003: 14).

Att massmedier skapar framgångsberättelser och förväntningar med en nationalistisk inramning är kanske inte oväntat, det hör till genren. Nyheter – även vetenskapsjournalistiska sådana – ska vara lokalt förankrade, skapa intresse och äga aktualitet (Nelkin 1995). Men även i policytexter är framtidspotentialen ett starkt närvarande tema. Redan i bakgrundstexterna till de analyserade utredningarna framstår det som avgörande att teknologierna anses ha en stark framtidspotential. I utredningen *Från en art till en annan* skrivs:

En god tillgång på organ för transplantation, så som skulle kunna bli fallet vid xenotransplantation, skulle betydligt förbättra situationen för de patienter som idag är aktuella för transplantation och dessutom ge ytterligare patientgrupper möjlighet till sådan behandling. Xenotransplantation inrymmer också en stor behandlingspotential i form av transplantation av levande celler. En framtida möjlighet kan vara att bota diabetes med transplantation av insulinproducerande celler. (SOU 1999:120: 61 f)

Ordföranden för utredningen, moderaten Bertil Persson uttalade sig dessutom i SVTs *Aktuellt* om att behandlingar skulle kunna starta inom ett 5–10 års perspektiv (Hansson 2003), vilket tycks vara ett mycket kort perspektiv med tanke på de rigorösa kliniska studier som krävdes innan det skulle kunna bli verklighet. Inte heller utredningen hanterar den spänning som finns mellan utlovandet av kliniska försök inom en

snar framtid och att de försök som hade gjorts med xenotransplantation varit relativt nedslående. Svensk forskning hyllas, men med tanke på genre inte på samma sätt som i media om stamceller: ”Sverige har en väl etablerad verksamhet för transplantation. Den kliniska verksamheten är i nivå med den allra bästa forskningen i världen” (SOU 1999:120: 143). Det framställs som att man befinner sig i ett momentum i vilket det finns en potential som inte får gå till spillo.

I stamcellsbetänkandet är det nationalistiska spåret inte alls lika framträdande. Dessutom kan man ana sig till en viss reserverad hållning som en motreaktion till mediedebatten. Men framtidstron är alljämt stark, och ett lovande framtidsscenario målas upp:

En förhoppning är att stamcellsforskningen skall kunna leda till nya behandlingsmetoder för svåra, idag obotliga sjukdomar. Det kan gälla Parkinsons sjukdom, diabetes samt hjärt- och kärlsjukdomar. Det finns även förhoppningar om att man i framtiden skall kunna reparera allvarliga vävnadsskador, exempelvis ryggmärgsskador. Att forskningen dessutom kommer att få stor betydelse för utvecklingen på läkemedelsområdet anses redan belagt. (SOU 2002:119: 22)

I betänkandet skrivs – till skillnad från i massmedierna – att forskarna är långt ifrån att kunna använda tekniken som behandling, men det talas ändå bara om ett 5–10-årsperspektiv (SOU 2002:119: 60). Det finns visserligen en passus om osäkerheten med tekniken:

Osäkerheten kring vilket slags behandling som i framtiden kan tänkas bli resultatet av dagens forskning samt vad slags material och metoder som då kan bli aktuella att använda är alltså stor. Det är möjligt att de etiska betänkligheter som man i förlängningen av dagens forskning kan föreställa sig inte alls kommer att föreligga då större kunskap om de aktuella mekanismerna vunnits (ibid).

Osäkerheten vänds dock här till en fördel; forskarna kanske till och med är alltför försiktiga. Liknande retorik finns i talet om arthybrider, apropå om det finns några specifika dilemman med forskning som slår på och av gener i försöksdjur. Den osäkerhet som finns kring vilka fysiska uttryck genförändringen kommer att ta, vänds i retoriken till en möjlighet för nya upptäckter som kan bidra till nya framsteg (Holmberg & Ideland 2009). Vad denna framtidsoptimism gör med debatten och policyskapandet kan förstås utifrån teoribildning om förväntningarnas sociologi. Förväntningar är inga oskyldiga gissningar utan de får konsekvenser på många områden i samhället (Borup et al. 2006: 26; jfr. Michael 2000). Brown och Michael (2003) framhåller att dessa förväntningar kan betraktas som performativa eftersom de frammanar framtiden i nuet genom olika diskursiva former, såsom metaforer, narrativ och löften om vetenskapliga framsteg och ett bättre och friskare liv (jfr. även Borup et al. 2006: 2). Förväntningarna vävs in i det nationella projektet, bioteknologin föreställs bidra till den ekonomiska tillväxten (Berner & Löfgren 2011). Men det finns förstås också hot mot framtidsvisionerna.

Brist

Tidigare forskning har lyft fram hur xeno-forskningen dragits med en ständigt närvarande skugga – hotet om smittoöverföring. Denna risk innebar i början av 00-talet också en nedtrappning av forskningen. Den gängse förklaringen till xenoforskningens bakslag är att hotet om zoonoser (infektioner som överförs mellan arter) blev alltför överhängande (Hansson 2005; Persson & Welin 2008). Vi har emellertid valt att fokusera på bristfrågan istället för zoonoserna, något båda de studerade utredningarna på ett eller annat sätt behandlar. Brist kan i sammanhanget handla om olika saker, och när det kommer till legitimering av såväl xenotransplantationstekniken som stamcellsforskningen legitimeras dessa med hjälp av argument om att det finns en brist på organ och stamceller för donation eller andra medicinska terapier. Denna fokus på brist gör något med konstruktionen av bio-objekten. De beskrivs i ljuset av att det finns ett behov att fylla, ett behov som är uppdämt av – och finns inbyggt i – teknikerna som sådana. Idén om brist är konstruerad utifrån teknikutvecklingen, och det kan tyckas paradoxalt att ju mer den medicinska tekniken går framåt, ju mer ökar känslan av brist. Samtidigt som det finns en idé om att ”om vi bara kan göra detta också... så blir allt mycket bättre” så skapar tekniken ständigt brist på nya bio-objekt (embryon, organ, djur, vaccin).

Denna vilja att komma tillrätta med bristen reflekteras också i hur bio-objekten beskrivs i termer av liv och material, subjekt och objekt. I xenoutredningen beskrivs hur den svenska sjukvården har ett kraftigt och ökande underskott av främst organ (njurar, hjärta, lungor, lever), vilket till viss del beror på en bättre intensivvård och färre trafikoffre (SOU 1999:120: 74 ff). År 1999 då utredningen överlämnades, trodde författarna inte att alternativ som t.ex. syntetiska organ, embryonala stamceller eller vävnad från foster på långa vägar (och framförallt inte inom en snar framtid) kunde täcka organbehovet. Fler och fler närstående donerade organ, men det ”räckte” inte (ibid). Inte ens om man skulle laborera med dödsbegreppet och införa Non-Heart-Beating-Donor (NHBD) som en källa till lung- och eventuellt njurtransplantation, menade utredarna att det skulle leda till mer än en marginell ökning av tillgängliga organ (ibid). Användandet av organ från andra arter – främst gris – ses vid denna tidpunkt emellertid som en möjlighet att råda bot på denna brist, men då måste först ett antal problem lösas. Exempel på sådana problem är brist på lämpliga djur, men också brist på patienter som är villiga att ta emot organ från ett djur istället för från en människa. Utredningen talar om problemet i etiska termer av ”kränkning” (SOU 1999:120: 149 ff). Kränkning av kroppens integritet (om man ser denna som en ”helhet”), kränkning av människan som art (med djurorgan) eller kränkning av psykisk integritet (risk för nedsättande kommentarer). I ljuset av detta finns ett problem med att hitta lämpliga mottagare om bristen på organ ska kunna avhjälpas med hjälp av djurorgan.

På liknande sätt drivs betänkanudet om embryonal stamcellsforskning av att det inte finns tillräckligt med embryon att använda sig av för forsknings- och behandlingssyften. När betänkanudet skrivs är äggdonation såväl som framställning av em-

bryon för forskningssyfte förbjuden. De embryon som kan användas är sådana som har blivit över efter IVF-behandlingar pga. för ”dålig kvalitet” eller att ”föräldrarna” inte har behov av dem (se t.ex. SOU 2002:119: 86 f). Användandet av dessa embryon var dock den tändande gnistan i debatten, då kristdemokraternas dåvarande partiledare Alf Svensson förde upp frågan till debatt (Kammarens protokoll 2000/01:116) och påpekade att den socialdemokratiska regeringen borde se över regleringen. Policyprocessen tar dock en annan riktning än vad kristdemokraterna hade väntat sig. Förändringar i regleringen kring användandet av embryon i stamcells forskning innebär inte större hänsyn till embryot, till ”livet”. Istället kommer utredarna fram till att somatisk kärnöverföring (som utredningen valde att kalla det) eller terapeutisk kloning (som det kallades i massmedierna) skulle kunna tillåtas, ägg kunna doneras och embryon framställas (SOU 2002:119: 93 ff). Kristdemokraternas inspel om hårdare styrning innebar med andra ord i slutändan ironiskt nog en mer tillåtande lagstiftning än tidigare.

En central idé i denna ordningslogik är att embryon såväl som organ återvinns. Istället för att så att säga gå till spillo, kommer de till användning och gynnar ett gott syfte (dvs. botar sjuka människor). Bäst kanske detta illustreras genom det ständigt återkommande argumentet att ”överblivna” embryon (se t.ex. SOU 2002:119: 68 f) som inte får gå till forskning kommer att ”spolas ned i slasken”. Med Mary Douglas (1966) terminologi kan vi tolka det som att spillet i sig kan utgöra ett hot mot den rådande ordningen, varför den behöver hanteras med hjälp av normaliserande praktiker. I den biomedicinska kosmologin är varje ägg/embryo/organ heligt, och återvinningsekonomin ett sätt att upprätthålla denna hel(ig)het. Som Susanne Lundin skriver i relation till organtrafficking, så går återvinningsekonomin hand i hand med diskursen om den regenerativa kroppen (Lundin 2012), kroppen kan och bör förbättras och förnyas med hjälp av medicinsk teknologi.

Liv och material

Men samtidigt som utredarna såväl som politikerna omtalar framtiden som ljus och fylld av möjligheter, om bara bristen övervinns, finns det spänningar i texterna inte minst när själva objekten omtalas. I stamcellsbetänkandet benämns embryona ibland i termer av mänskligt liv och värden förknippade med detta (SOU 2002:119: 51) – respekt, integritet, skydd osv. – och ibland som material, kroppsliga råvaror, omogna celler, delade celler och därmed som saker, ting (se t.ex. SOU 2002:119: 77). Man kan även se denna spänning i talet om ”potentialitet”. Ibland har cellklumparna potential att bli livsdugliga varelser (SOU 2002:119: 52), ibland fråntas de potentialitet som i fallet med reproduktiv kloning, då lagen förhindrar dem från att utvecklas. Lena Eriksson visar hur stamcellsforskningen genomsyras av denna metaforik kring potentialitet och framtidslöften, som förstås också är inbyggd i själva benämningen: embryonala stamceller benämns pluripotenta (Eriksson 2012: 27). Detta kan till viss del förstås i termer av en spänning mellan bio-subjekt och bio-objekt, och att bio-objektifieringsprocessen innefattar denna cirkulering i terminologin. Vi ska analysera närmare hur detta går till.

I utredningen *Från en art till en annan* kan man se ett liknande pendlande mellan "liv" och "material", och även här ägnar man sig åt en tydlig ambivalens i kategoriseringen. Till exempel står det skrivet:

Levande biologiskt material" omfattar organ, vävnad och celler som kommer från eller har varit i kontakt med djur. Med "levande" avses alltså inte t.ex. grisinsulin eller hjärtklaffar från kalv eller gris, då de metaforiskt "dödas" på smittämnen och är immunologiskt inaktiva (SOU 1999:120: 61).

Här finns en intressant spänning mellan levande och död, som pekar på att bioobjektet – i det här fallet xenograftet – utmanar gränser mellan liv och icke-liv. Utredarna är nogga med att inte kalla djuren för donatorer, då de menar att det implicerar ett givande, eller åtminstone någon form av medgivande. Därför väljer man termen "ursprungsdjur" (SOU 1999:120: 61). Författarna avstår dock från någon analys av vad detta kan innebära och vi frågar oss hur denna speciella donationsekonomi bryter av från andra. Att det inte finns någon givare borde rimligen innebära att det inte finns någon mottagare? I kapitel sex om medicinska utgångspunkter talas om mottagare av organ, där organen tycks sväva fritt, fränkopplade från såväl djur som människa (SOU 1999:120: 89 ff). Detta kan tolkas som en konsekvens av tabut att över-skrida gränsen mellan djur och människa, där djurorganets ursprung så att säga tvätas bort genom denna retorik.

I den nämnda riksdagsdebatten om embryonala stamceller (Kammararens protokoll 2000/01:116) finns det i stort sett två olika sätt att betrakta embryot, bio-objektet ges olika identitet av de debatterande parterna. Dåvarande utbildningsminister Thomas Östros (S) talar om embryot i termer av befruktade ägg och hänvisar gång på gång till att Sverige har en politisk samstämmighet när det gäller forskning på dessa i IVF-sammanhang, att det handlar om att förstå och bota barnlöshet. Östros pekar också på att denna forskning regleras av såväl 14-dagarsregeln (befruktade ägg som används i forskningssyfte ska kasseras innan 14 dagar) som kravet på informerat samtycke från donator, och menar att detta borde räcka även för forskning på embryonala stamceller från befruktade ägg som blivit över vid provrörsbefruktning. Vi tolkar det som att fasthållandet vid att kalla det befruktat ägg och inte embryo, med implikationen att den mänskliga utvecklingen ännu inte har börjat, genom gränsdragningsarbete skapar bio-objektet som "material". Alf Svensson och Per Landgren som företrädare kristdemokraterna har ett annat språkbruk. Framförallt talar de om "embryo" istället för "befruktat ägg" och de gör många kopplingar till mänsklighet. Landgren jämför embryo med individ och subjekt (Kammararens protokoll 2000/01:116: 5) och talar om dess människovärde. Svensson understryker att: "Mänskliga embryon är inte material. Det faktum att människan i olika livsstadier och situationer inte kan hävda sina rättigheter upphäver dem inte" (Kammararens protokoll 2000/01:116: 3). Frågorna kräver enligt Alf Svensson "ett stort mått av ödmjukhet" och han avkräver ett svar från Thomas Östros på frågan om "när börjar livet?", men får ingen respons.

Betänkandet som följde den stamcellsutredningen som initierades i samband med

ovan refererade riksdagsdebatt anknyter mer till socialdemokraternas än kristdemokraternas uppfattning. Processen från fokus på ”när börjar livet” till ”vi får klona embryon” speglas i hur bio-objektet konstrueras i olika avsnitt av texten, i gränsdragningarna mellan t.ex. befruktade ägg och embryon. Utredningen startar i diskussioner om livets början (SOU 2002:119: 66 ff), embryots människovärde och vilken terminologi som är den bästa att använda. Det slås emellertid fast att embryoperioden egentligen inte startar förrän två veckor efter befruktningen. Innan dess kan man tala om ”blastem” eller ”blastocyst”. Begreppet zygot används också som synonym för det – fortfarande encelliga – befruktade ägget. Utredarna för även fram att SMER i en ordlista benämner embryot innan det placeras in i livmodern för ”pre-embryo” (SOU 2002:119: 108). Detta kan tolkas som att ett embryo som skapats genom somatisk kärnöverföring egentligen inte är ett embryo så länge det inte finns i en livmoder – trots att det brukar benämnas på det viset. Alla dessa kategoriseringar innebär ett fjärande från ”liv”, embryot är inte ett embryo så länge det befinner sig i laboratoriet. Ett konkret exempel på detta är när författarna till betänkandet om stamcells forskning refererar till SMER, som i samband med resonemang kring informerat samtycke skrev att, ”det är inte givet att de (donatorerna) ska kunna begära att en stamcells linje förstörs. En etablerad stamcells linje skulle nämligen kunna betraktas som ett forskningsresultat snarare än ett vävnadsprov” (SOU 2002:119: 53).

Bio-objektet blir till i sin kontext. Detta kan förstås utifrån ”the power of the lab”, beskrivet av Karin Knorr Cetina (2003: 29 f). Laboratorieprocesser fjärrar t.ex. ett embryo från ”livet” och den omformuleras till ett objekt eller ett instrument inom ramen för laboratoriekulturen. Denna omformulering av embryot är emellertid inte konstant, den är bunden till en viss plats och en viss tidpunkt. Susanne Lundin beskriver hur stamcellsforskarens syn på embryon på liknande sätt förändras med situationen: ”I den sterila forskningsmiljön framstår cellerna som renodlat arbetsmaterial utan några som helst förbindelse länkar till levande sammanhang” (Lundin 2004: 194). I andra fall resonerar samma forskare om cellers mänskliga individualitet – cellen konstrueras därmed genom andra diskursiva ramar. På samma sätt omformuleras det politiska embryot beroende på i vilket sammanhang det omtalas i de statliga utredningarna. I stora delar av SOU-texten sker en pendling mellan de olika bio-identiteterna ”liv” och ”material”.

I vissa avsnitt av stamcells betänkandet noterar vi att det antingen är liv eller material som blir det rådande, och att ett av perspektiven inte synliggörs. Avsnitten *Cellkärnöverföring*, *Anskaffning av befruktade ägg för stamcells forskning* och *Somatisk kärnöverföring* är t.ex. helt präglade av materialidentiteten. När det däremot handlar om *Ny lagstiftning om etikprövning*, *Europarådets konvention om mänskliga rättigheter och biomedicin* och *Etiska utgångspunkter* är det liv som dominerar fullständigt. Med andra ord objektifieras det befruktade ägget inte helt oväntat i samband med att lösa bristen, medan när man närmar sig etiken får det en annan status i termer av liv. Olika kontexter öppnar för olika bio-identiteter och det blir därför möjligt att tilllåta tillverkning och användning av embryon för forskningsändamål samtidigt som man resonerar kring det i termer av liv som har föräldrar som måste ge sitt samtycke

till användningen (jfr. Mulkey 1997). Embryona är ibland definierade i termer av det som Thompson (2005: 263) kallar för ”profana embryon” och andra gånger ”heliga embryon”. I bio-objektifieringsprocessen är båda identiteterna (heliga och profana) tillgängliga, men endast i specifika sammanhang. Material-identiteten blir omöjlig i etksammanhanget och livsidentiteten passar illa i anskaffningssammanhanget. På liknande sätt beskrivs djuren på skilda sätt i utredningen *Från en art till en annan*. Många gånger framställs de – inte så förvånande – i termer av objekt, t.ex. ursprungs-djur istället för donator (SOU 1999:120: 26 ff). Men i avsnittet om djurskydd (SOU 1999:120: 133 ff) blir de betydligt mer subjektifierade. Bio-identiteten skiftar med andra ord inom ramen för processen. Detta tycks vara dessa biomedicinska policy-processers ordnande logik, vilken bygger på det överordnade argumentet att vi har en bristsituation och ett behov av att lösa denna snabbt med hjälp av biomedicinska åtgärder. För att upprätthålla en etisk legitimitet kräver ordningslogiken emellertid att såväl embryon som djur omtalas i termer av individer, som subjekt.

Diskussion: Politikens frånträde?

Sammanfattningsvis kan vi konstatera att debatterna kring stamceller och artblandningar präglas av normalisering av bioteknologins förändringar av ”livet”, en tilltro till vetenskapliga framsteg och dess ekonomiska potential, ett upphöjande av det svenska samt en utmanövrering av kritiska röster genom att definiera dessa som irrationella. I stamcellsdebatten såväl som i talet om xenotransplantationer bidrar dessa diskursiva strategier till att för det första marginalisera etiska och andra problem med bioteknologier. För det andra konstrueras en bild av tekniken där den framstår som outhärlig för den medicinska utvecklingen. Även den ekonomiska utvecklingen har betydelse i skapandet av hoppets och normaliserandets diskurs. Argumentet ”svensk världsledande forskning”, med vidhängande patent, är gångbart. Nyhetsmedier och politiker konstruerar gärna bilden av svensk forskning som framstående. Juristen Isabelle Karpin menar att lagstiftningsprocessen påverkas när den goda framtiden frammanas:

The exact place of legislative limit marking the difference between which is and which is not yet allowed, will, in time, shift but it is my contention that these original imagined possibilities will be standard from which we review and amendment will take place. (Karpin 2006: 610 f)

Juristen Marie Fox (2009) beskriver en liknande process i samband med chimbriddebatten i Storbritannien. Hon talar om en växande tilltro till biovetenskapen och att denna konstrueras genom ett antal strategier såsom att tala om potentialen i artblandade embryon (samtidigt som potentialen i möjliga alternativ nedtonas), ett normaliserande av människa/djur-hybrider (det är ju bara ”lite” djur-DNA) samt en stark tilltro till det reglerande systemet. Detta kombinerades i debatten med att benämna teknikens motståndare i termer av irrationella religiösa fundamentalister, som skulle ses i kontrast till de upplysta forskarna och en rädsla för att Storbritannien skulle för-

lora mark på det bioteknologiska fältet (Fox 2009: 105 ff). Fox menar vidare att den brittiska lagstiftningsprocessen inte lyckades problematisera de artblandade embryonas komplexitet, utan istället bidrog till en normalisering av dem (Fox 2009: 119. Jfr. Brown & Michael 2004). På liknande sätt normaliserades äggdonation och framställning och användande av mänskliga embryon i den svenska stamcellsdebatten (Ideland 2002b). Vi frågar oss om normaliseringen av såväl användningen av embryon, terapeutisk kloning och artblandningar spiller över på en normalisering av chimbrider och iPSC så till den grad att de inte ens betraktas som en politisk ”fråga”. Såväl artöverskridanden som stamcellstekniker har diskuterats i tidigare sammanhang. Artöverskridandet utreddes i xenoutredningen (som dock aldrig ledde fram till lagstiftning) och genom stamcellsbetänkandets omkategorisering av embryon från ”heligt liv” till ”användbart material” avproblematiserades embryoanvändning. Med klassiskt sociologiska termer man säga att det religiösa perspektivet i debatten görs profant, samtidigt som det vetenskapliga upphöjs till heligt (Douglas 1966). Samtidigt har även försiktighetsprincipen tonat bort från samhällsdebatten. Tallacchini (2011) beskriver det som att den inom xenotransplantationsdiskussionen har ersatts av en ”spårbarhets-princip”, där alla inblandade (individer, organ, celler) ska kunna spåras och undersökas. På så sätt sker en diskursiv förflyttning och hantering av risken till ”efter behandlingen” (Tallacchini 2011: 187 f). Omkategoriseringarna och normaliseringen kombinerat med en hoppinriktad retorik kring bioteknologins möjligheter – ”för Sverige i framtiden” – öppnar för en icke-reglering av nya biotekniker och man kan fråga sig om politiken har retirerat från bioteknologins fält och vilka konsekvenser detta får. Om det är på detta sätt, så motsäger det delvis Brown och Beynon-Jones iakttagelser att biomedicinsk reglering präglas av reflexmässig hantering (2012). I stället kan vi tala om en frånvaro av hantering inom ramen för politiken. Frågorna har flyttats från det riksdagspolitiska och mediala planet till att hanteras dels av forskningsfinansiärer som med hjälp av medelsfördelning kan styra inriktningen på forskningen, dels inom ramen för den etiska apparat som omgärdar biomedicinsk forskning. Man kan naturligtvis fråga sig om detta är något önskvärt eller ej? Frågan om huruvida politiker ska ha inflytande på forskningen är ju ständigt pågående (se t.ex. Hedlund 2007; Forsman 2004). Men konsekvensen är att bioteknologins dilemman har blivit en etisk fråga, snarare än en politisk. De etiska nämnderna har emellertid i första hand som uppdrag att utvärdera individuella forskningsprojekt, snarare än övergripande frågor om forskningspolitiska prioriteringar, ekonomiska risktagningar och människors och andra djurs värden och rättigheter. Därutöver präglas etiska nämnder av en konsensuskultur, där den biomedicinska diskursen står för tolkningsföreträdet och där opposition gentemot detta konstrueras som fundamentalistiskt – i termer av djurrättsaktivism, religion eller dylikt (Ideland 2009). Och framförallt är den etiska apparaten sluten, med icke-offentliga handlingar, minimalistiska protokoll och stängda möten (Holmberg & Ideland 2012a). Frågorna har med andra ord placerats bakom slutna dörrar istället för att diskuteras i offentligheten, i det politiska.

Denna offentliga normalisering av embryoanvändning kan sägas ha inneburit att bio-identiteten för stamcellsforskningens bio-objekt har gått från att utgöra ett hot

mot normer för gränsdragningar mellan människa och djur alternativt mellan liv och icke-liv, till att bli något självklart. Kanske går det att tala om en assimilering av bio-objektet in i kulturen? De ingår i normen och hotar inte längre våra vedertagna kategorier. Hybriden har blivit det normala (Haraway 1991). Frågan är hur det gick till? Hur blev embryonala stamceller, artblandningar och forskningen kring dessa icke-problematiska? Utredningarna på 1990–2000-talen kan beskrivas i termer av ”sanningsögonblick”. STS-forskaren Giuseppe Testa skriver:

In reverse, we see how the encounter with scientific objects, and the need to articulate their public meanings, are ”moments of truth” in which political cultures affirm, discover, or reinvent the sources of their legitimation (Testa 2011: 102).

Testa menar att formeringen av bio-objektets juridiska status inte är något som sker utifrån på förhand givna objekt, etiska riktlinjer eller lagar. Istället sker i artikuleringen en förhandling och en bestämning av hur dessa ska integreras och skapa ett forskningsbart objekt som kan regleras. Därför kan också de historiska dokumenten säga något om stamcellernas och chimbridernas politiska innebörd idag, eftersom reartikuleringen har fastnat i en diskursiv tystnad.

Vad krävs i så fall för att göra frågorna politiska igen, så att fler diskursiva resurser kan bidra till definitionen av dem? Genom att tala om bio-objektifiering istället för t.ex. ”molekularisering av livet” kan man lämna den rätlinjiga förståelsen av bio-objektet, och öppna för alternativa tolkningar, etiska ramverk och politiska överväganden. Såväl Karpin (2006) som Ford (2009) menar att det krävs nya sätt att betrakta embryon. Ford (2009) hävdar t.ex. att ett sätt att lämna en konventionell värderationell etik är att betrakta embryon i termer av ”the gothic/monstrous self”, vilket karaktäriseras av ambivalens och osäkerhet. Sarah Franklins ”cyborg embryo” (2006) öppnar också för denna typ av förståelse, i vilken bio-objektets många ansikten möjliggör ett flertal tolkningar som inte bör reduceras. Vi vill därför återvända till Chantal Mouffes idé om ett ”konfliktpräglad konsensus”, ett gemensamt symboliskt rum för opponenter som betraktar varandra som ’legitima fiender’ (Mouffe 2008: 55). Detta konfliktpräglade konsensus kräver ett samförstånd kring grundläggande värden, men inom ramen för dessa måste olika uppfattningar kunna ta plats utan att konstrueras som ”fundamentalistiska” eller för den delen ”hotande den goda framtiden” (jfr. även Popkewitz 2009; Poort et al. kommande). Mouffe pekar på problematiken i att politiska frågor reduceras till moraliska frågor som det finns ”goda” och ”onda” förhållningssätt till, och som kan lösas på teknokratisk, ”rationell” väg. Hon menar att denna diskurs motverkar demokratins pluralistiska idé. Våra analyser av bio-objektifieringsprocessens skiftningar mellan liv och material, subjekt och objekt tyder också på att det är just det ambivalenta som måste tas på allvar i agonistiska etiska, juridiska och politiska diskussioner – det bör träda fram istället för att skymmas i talet om framtiden. På så sätt kan den biomedicinska forskningen återigen bli ett projekt för politiken, där olika perspektiv kan formuleras och forskningen blir demokratiskt genomlyst.

Referenser

- Benner, M. & H. Löfgren. (2011) "A global knowledge economy? Biopolitical strategies in India and the European Union", *Journal of Sociology* 47(2): 163–180.
- Brown, N. & M. Michael. (2001) "Switching between science and culture in transpecies transplantation", *Science, Technology & Human Values* 26(1): 3–22.
- Brown, N. & M. Michael. (2003) "A Sociology of Expectations: Retrospecting Prospects and Prospecting Retrospects", *Technology Analysis and Strategic Management* 15(1): 3–18.
- Brown, N. & M. Michael. (2004) "Risky creatures: Institutional Species Boundary Change in Biotechnology Regulation", *Health, Risk and Society* 6: 207–222.
- Brown, N. (2009) "Beasting the embryo: The metrics of humanness in the transpecies embryo debate", *Biosocieties* 4(2): 147–163.
- Brown, N. & S.M. Beynon-Jones. (2012) "Reflex regulation' – an anatomy of promissory science governance", *Health, Risk & Society* 14(3): 223–240.
- Borup, M., N. Brown, K. Konrad & H. Van Lente. (2006) "The Sociology of Expectations in Science and Technology", *Technology Analysis and Strategic Management* 18(3–4): 285–298.
- Conrad, P. & J. Schneider. (1992) *Deviance and medicalization: from badness to sickness*. Philadelphia: Temple University Press.
- Dagens Nyheter 2012-01-29. *Stamceller gav blinda viss syn tillbaka*. Av: Karin Bojs.
- Devolder, K. (2009) "To be, or not to be? Are induced pluripotent stemcells potential babies, and does it matter?", *EMBO Reports* 10(12): 1285–1287.
- Direktiv (1997) 1997:44 Överföring av organ och vävnad från djur till människa. Stockholm: Socialdepartementet.
- Douglas, M. (1966) *Purity and danger. An analysis of concepts of pollution and taboo*. London: Routledge.
- Eriksson, L. (2012) "Pluripotent Promises. Configurations of a Bio-Object". I: N. Vermeulen, S. Tamminen, & A. Webster (red.) *Bio-objects. Life in the 21st century*. Gower: Ashgate Publishing.
- Expressen 2001-08-28. Äntligen bäst! Osignerad notis på ledarsidan.
- Ford, M. (2009) "Nothing and Not-Nothing". I: S.W. Smith & R. Deazley (red.): *The legal, Medical and Cultural Regulation of the Body. Transformation and Transgression*. Farnham: Ashgate.
- Forsman, B. (2004) *Forskarens frihet: Om makt och moral*. Lund: Studentlitteratur.
- Fox, M. (2009) "Legislating Interspecies Embryos". I: S.W. Smith & R. Deazley (red.): *The legal, Medical and Cultural Regulation of the Body. Transformation and Transgression*. Farnham: Ashgate.
- Franklin, S. (2006) "The cyborg embryo: our path to transbiology", *Theory, Culture and Society* 23(7–8): 167–188.
- Haddow, G., A. Bruce, J. Calvert, S. Harmon & W. Marsden. (2010) "Not 'human' enough to be human but not 'animal' enough to be animal – the case of the HFEA, hybrids and xenotransplantation", *New Genetics and Society* 29(1): 3–17.

- Hansson, K. (2003) Djur som donatorer. Xenotransplantation i svenska medier 1995–2002. *Lundalinjer* 120. Lund: Etnologiska institutionen, Lunds universitet.
- Haraway, D.J. (1991) *Simians, Cyborgs and Women. The Reinvention of nature*. New York: Routledge.
- Haraway, D.J. (1997) *Modest_Witness@Second_Millennium. FemaleMan_Meets_OncoMouse*. New York: Routledge.
- Hedlund, M. (2007) *Demokratiska genvägar: Expertinflytande i den svenska lagstiftningsprocessen om medicinsk genteknik*. Lund: Statsvetenskapliga institutionen, Lunds universitet.
- Holmberg, T. & M. Ideland. (2009) "Transgenic silences? The rhetoric of comparisons and the construction of transgenic mice as 'ordinary treasures'". *Biosocieties*. 4(2): 165–181.
- Holmberg, T & M. Ideland (2012a) "Secrets and lies: 'selective openness' in the apparatus of animal experimentation". *Public Understanding of Science* 21(3): 354–368.
- Holmberg, T. & M. Ideland (2012b) "Challenging bio-objectification: adding noise to transgenic silences". I: N. Vermeulen, S. Tamminen & A. Webster (red.) *Bio-objects. Life in the 21st century*. Gower: Ashgate Publishing.
- Holmberg, T., N. Schwennesen & A. Webster. (2011) "Bio-objects and the bio-objectification process", *Croatian Medical Journal* 52: 740–742.
- Ideland, M. (2002a) *Dagens Gennyheter. Hur massmedier berättar om genetik och genteknik*. Lund: Nordic Academic Press.
- Ideland, M. (2002b) *Det gäller livet – mediernas roll i stamcellsdebatten*. Stockholm: Institutet för mediastudier.
- Ideland, M. (2009) "Different views on ethics. How animal ethics is situated in a committee culture", *Journal of Medical Ethics* 35(4): 258–261.
- Jasanoff, S. (2011) Introduction. I: S., Jasanoff (red): *Reframing rights. Bioconstitutionalism in the genetic age*. Cambridge, MA: The MIT Press.
- Kammarens protokoll* 2000/01:116. 2000-05-29.
- Karpin, I. (2006) "The Uncanny Embryos: Legal Limits to the Human and Reproduction without Women", *Sydney Law Review* 28: 599–623.
- Kay, L. E. (1993) *The Molecular Vision of Life: Caltech, the Rockefeller Foundation, and the Rise of the New Biology*. New York: Oxford University Press.
- Knorr Cetina, K. (2003) *Epistemic cultures. How the sciences make knowledge*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Larsson, L. & P. Brundin. (2004) "Trender i medicinsk forskning. Stora ord och snabba kursändringar". I: Lundin, S. (red.): *En ny kropp. Essäer om medicinska visioner och personliga val*. Lund: Nordic Academic Press.
- Latour, B. (1993) *We have never been modern*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Lidskog, R., L. Soneryd & Y. Ugglå. (2010) *Transboundary risk governance*. London: Earthscan.
- Lundin, S. (2004) "Moraliska räkenskaper. Stamcellsforskare om individ och sam-

- hälle". I: Lundin, S. (red.): *En ny kropp. Essäer om medicinska visioner och personliga val*. Lund: Nordic Academic Press.
- Lundin, S. (2012) "Organ economy: organ trafficking in Moldova and Israel", *Public Understanding of Science* 21(2): 226–241.
- Michael, M. (2000) "Futures of the Present: From Performativity to Prehension". I: N. Brown, B. Rappert & A. Webster (red): *Contested Futures: A Sociology of Prospective Techno-Science*. Aldershot: Ashgate.
- Mouffe, C. (2000) "Politics and passions: The stakes of democracy", *Ethical Perspectives* 7(2–3): 146–150.
- Mouffe, C. (2008) *Om det politiska*. Hägersten: Tankekraft förlag.
- Mulkay, M. (1997) *The Embryo Research Debate: Science and the Politics of Reproduction*. Cambridge University Press: Cambridge.
- Nelkin, D. (1995) *Selling science. How the press covers science and technology*. New York: WH Freeman & Co.
- Palm, J. & E. Wihlborg. (2007) Hur kan kommuner styra sociotekniska system? Exempel från bredband och energisystem. Linköping: Tema Teknik och social förändring, Linköpings universitet.
- Persson, A. & S. Welin. (2008) *Contested technologies: Xenotransplantations and Human Embryonic Stem Cells*. Lund: Nordic Academic Press.
- Popkewitz, T. (2009) *Kosmopolitism i skolreformernas tidevarv. Vetenskap, utbildning och samhällskapande genom konstruktionen av barnet*. Stockholm: Liber.
- Poort, L., T. Holmberg & M. Ideland (kommande) "Bringing in the controversy: re-politicizing the de-politicized strategy of ethics committees".
- Regeringens proposition (2003) *Prop. 2003/04:148. Stamcellsforskning*. Stockholm: Socialdepartementet.
- Rabinow, P. & N. Rose. (2006) "Bio-power today", *Biosocieties* 1(2): 195–217.
- SOU 1999:120 *Från en art till en annan – transplantation från djur till människa*. Stockholm: Socialdepartementet.
- SOU 2000:103 *Att spränga gränser. Bioteknikens möjligheter och risker*. Stockholm: Utbildningsdepartementet.
- SOU 2002:119 *Rättslig reglering av stamcellsforskning*. Stockholm: Socialdepartementet.
- SOU 2003:107 *Etisk prövning av djurförsök – genteknik och bioteknik på djur*. Stockholm: Landsbyggsdepartementet.
- SOU 2004:20 *Genetik, integritet och etik*. Stockholm: Socialdepartementet.
- SOU 2008:08 Översyn av lagen (2002:297) om biobanker i hälso- och sjukvården m.m. Stockholm: Socialdepartementet.
- Sundqvist, G. & M. Elam. (2009) "Sociologin, hybriderna och den sociala verkligheten – exemplet kärnavfall", *Sociologisk Forskning* 46(2): 4–5.
- Tallacchini, M. (2011) Risks and rights in xenotransplantation. S., Jasanoff (red.): *Reframing rights. Bioconstitutionalism in the genetic age*. Cambridge, MA: The MIT Press.

- Testa, G. (2011) More than just a nucleus: Cloning and the alignment of scientific and political rationalities. S., Jasanoff (red): *Reframing rights. Bioconstitutionalism in the genetic age*. Cambridge, MA: The MIT Press.
- Thompson, C. (2006) *Making Parents: The Ontological Choreography of Reproductive Technologies*. Cambridge, MA: MIT Press.
- Vermeulen, N., S. Tamminen & A. Webster. (2012) *Bio-objects. Life in the 21st century*. Gower: Ashgate Publishing.
- Wynne, B. (2006) "Public engagement as a means of restoring public trust in science: Hitting the notes, but missing the music?," *Community Genetics*, 9 (3): 211–220.

Författarpresentation

Tora Holmberg är docent i sociologi och verksam vid Institutet för bostads- och urbanforskning, Uppsala universitet. *Malin Ideland* är docent i etnologi vid institutionen Natur, Miljö och Samhälle, Malmö högskola. Författarna har under flera år arbetat med gemensamma projekt om samhälle och vetenskap, främst med inriktning mot bioteknologi och medicin.

Korresponderande författare

Tora Holmberg, Institutet för bostads- och urbanforskning, Box 514, 751 20 Uppsala.

Bli medlem i Sveriges Sociologförbund

Kostnaden för ett medlemskap i Sveriges Sociologförbund är olika beroende på om den institution du arbetar på eller studerar vid är medlemsinstitution eller inte. (Medlemsinstitutionerna finns listade i ramen runt denna annons.)

För dig som arbetar vid en medlemsinstitution:

Ordinarie medlemsavgift för två år: 800:-

Student/doktorand medlemsavgift för två år: 600:-

För dig som inte arbetar vid en medlemsinstitution:

Ordinarie medlemsavgift för två år: 1000:-

Student/doktorand medlemsavgift för två år: 800:-

Bli medlem genom att betala in medlemsavgiften till
Plusgiro 59 13 06-6 och uppge namn, adress och e-post
i samband med inbetalningen.

Förlåtelse, försoning och oförsonlighet i överlevandes berättelser efter kriget i Bosnien

Goran Basic

Sociologiska institutionen, Lunds Universitet

Forgiveness, reconciliation and implacability in narratives of survivors after the war in Bosnia and Herzegovina

In this article I analyze verbally portrayed experiences of 27 survivors from the 1990s' war in Bosnia and Herzegovina. One aim of the article is to analyze markers for reconciliation and implacability, the second is to describe the terms for reconciliation which are actualized in those stories. The interactive dynamics, which occurred during the war, make the post-war reconciliation wartime associated. Narratives about reconciliation, implacability and terms for reconciliation, are not only formed in relation to the war as a whole but also in relation to one's own and others' wartime actions. The narratives about reconciliation become an arena in which *we* and *them* are played against each other in different ways – not least by rejecting the others' acts during the war. In the interviewees stories implacability is predominant but reconciliation is presented as a possibility if certain conditions are met. These conditions are, for instance, justice for war victims, perpetrators' recognition of crime and perpetrators' emotional commitment (for example the display of remorse and shame).

Key words: forgiveness, reconciliation, implacability, emotions, narrative

Kampen måste genomföras och avslutas innan människor förlåter och försonas, menar Georg Simmel (1908/1970). Detta gäller synnerligen efter ett krig där civila blivit måltavla för krigshandlingar. I denna artikel undersöker jag hur överlevande efter kriget i Bosnien och Hercegovina under 1990-talet beskriver försoning med sina före detta fiender. Röster från representanter för de tre inblandade etniska grupperna i kriget framträder i analysen, nämligen bosniaker¹, serber och kroater. Dessa individer var bosatta i nordvästra Bosnien och Hercegovina under kriget, en del av dem bor fortfarande där, andra är bosatta i skandinaviska länder.

Vad hände under kriget i nordvästra Bosnien under 1990-talet? I sin strävan att fördriva bosniaker och kroater från nordvästra Bosnien använde sig serbiska soldater och poliser av massavrättningar, frampressad flykt, systematiska våldtåkt och koncentrationsläger. Syftet var att göra livet omöjligt för bosniaker och kroater och avlägs-

1 Under kriget började majoriteten av muslimer i Bosnien att identifiera sig som bosniaker. Begreppet användes numera i såväl officiella sammanhang som dagligt tal. ("Bosniaker" är egentligen ett äldre ord för "bosnier").

na dem från nordvästra Bosnien. Krigföringen riktades direkt mot civilbefolkningen. Att bara fördriva individer var inte tillräckligt; målet var att skapa en stämning så att ingen någonsin skulle våga återvända (Case No.: IT-99-36-T; Case No.: IT-97-24-T; Bassiouni & Manikas 1994; Greve & Bergsmo 1994).

I denna artikel analyseras muntligt gestaltade erfarenheter hos 27 överlevande efter kriget i nordvästra Bosnien och Hercegovina. Syftet är att dels analysera markeringar för försoning och oförsonlighet, dels beskriva de försoningsvillkor som aktualiseras i beskrivningar. Min frågeställning är: Hur beskriver intervjupersonerna möjligheter till försoning och förlåtelse efter kriget?

I det som följer söker jag belysa hur markeringar för försoning och oförsonlighet samt beskrivningar av försoningsvillkoren synliggörs när intervjupersonerna uppmärksammar (a) krigsförbrytelser, (b) förövarens erkännande av brott, och (c) förövarens känslöengagemang (exempelvis att visa ånger och skam).

Analytiska utgångspunkter

Denna studie ansluter sig till de narrativa traditioner inom sociologin där muntliga framställningar betraktas som både diskursiva och erfarenhetsgrundade (Potter 1996/2007). En allmän utgångspunkt är ett interaktionistiskt inspirerat perspektiv på hur människor interagerar genom symboler och ett etnometodologiskt perspektiv på människors berättelser (Blumer 1969/1986; Garfinkel 1967/1984). Utöver denna allmänna utgångspunkt uppfattar jag begreppet *försoning* som en särskilt relevant komponent i de specifika berättelser jag analyserat.

Social interaktion uppfattas av Georg Simmel (1908/1970) som ett mellanmänniskt samspel – en växelverkan som kan anta och uppvisa olika särskilda sociala former. Till exempel är konflikt och försoning särskilda former av interaktion som blir synliga i analysen av relationen mellan individer och grupper efter stridernas upphörande. Försonlighet är, enligt Simmel (1908/1970: 124), en känslöattityd som syftar till att avsluta en konflikt. I kontrast till det syftar en eventuell stridslust till att hålla konflikten vid liv. Simmel (1908/1970: 124–125) skriver:

I de otaliga fall där striden slutar på annat sätt än som en obarmhärtig konsekvens av maktförhållandena, är säkert denna helt elementära och irrationella försoningstendens med i spelet. Den är något helt annat än svaghet eller gudomlighet, social moral eller kärlek till andra. Den sammanfaller inte ens med fredlighet.

Fredlighet undviker kampen från början, menar Simmel, och försonlighet framträder först efter att kampen genomförts och avslutats. Försoningens viktigaste element är förlåtelse som Simmel beskriver som ett byte av känslor hos människor. Han skriver (1908/1970: 125): ”*känslan* av antagonism, av hat, av söndring, ger plats för en annan *känsla*, över det tycks ett rent beslut ha lika lite makt som över känslor överhuvud taget”. Simmel menar att vid försoning ger känslan av fiendskap och konflikt plats för känslan av fredlighet och samförstånd. Simmel (1908/1970: 129–130) ser både på

försonlighet och på oförsonlighet som en emotionsform som är i behov av yttre förhållanden för att aktualiseras:

... den som inte kan glömma, kan heller inte förlåta, respektive inte försonas fullständigt. Detta skulle uppenbarligen betyda den mest fruktansvärda oförsonlighet /.../ bilden och efterverkan av konflikten och allt det som man hade att förebrå den andre blir bestående i medvetandet och kan inte glömmas.

Simmel menar vidare att den som inte kan glömma olika händelser inte heller kan förlåta, det vill säga inte försonas fullständigt. Detta tolkar han som ”den mest fruktansvärda oförsonlighet” eftersom varje skäl till försoning försvunnit ur individens medvetande. Förlåtelse är möjlig bara där det finns någon som kan antas eller påstås vara skyldig skriver Paul Ricœur (2000/2005: 560): ”Förlåtelsen kan nämligen bara finnas där det finns någon att anklaga, någon som kan förmodas eller påstås vara skyldig.” Ricœur (2000/2005: 566) uppmärksammar även frågan om oförlåtliga brott. Med oförlåtliga brott menar han, för det första, de brott som utmärks av att offren drabbas av stort lidande i stor omfattning, för det andra, brott som kan kopplas till de namngivna gärningsmännen, och, för det tredje, brott där det finns en personlig förbindelse mellan offer och gärningsmän.

Med utgångspunkt i Simmels och Ricœurs syn på förlåtelse kan vi ställa frågan: kan alla brott förlåtas? Jacques Derridas (2004: 34–40, 56–57) resonemang överensstämmer på den punkten med Ricœurs (2000/2005: 568). Den sistnämnde menar att ”antingen omfattar förlåtelsen det oförlåtliga eller så finns den inte. Den är ovillkorlig, den är utan undantag och begränsningar.” Här aktualiseras ett samband mellan straff och förlåtelse. Enligt Ricœur (2000/2005: 570) kan ett utfört brott leda till att förövaren straffas genom att symboliskt och faktiskt stämpla den orätt som begåtts på bekostnad av någon annan – ett offer (genom exempelvis lagens upprätthållande). Straff skapar ett marginellt utrymme för förlåtelse, bland annat på grund av ovillkorlighet, som ses som en viktig förutsättning (Ricœur 2000/2005: 579). Även Derrida (2004: 45) menar att ovillkorlig förlåtelse är så gott som omöjligt:

... pure and unconditional forgiveness, in order to have its own meaning, must have no ‘meaning’, no finality, even no intelligibility. It is a madness of the impossible. It would be necessary to follow, without letting up, the consequence of this paradox, or this aporia.

I detta sammanhang är två frågor särskilt intressanta: (1) ska ett offer förlåta den som inte erkänner sin förbrytelse, och (2) är det bara offer som kan förlåta eller även någon annan som inte direkt har någonting att göra med själva illdådet (till exempel en institution)?

Normativt hävdar Ricœur (2000/2005: 580) att offret ska förlåta genom att försöka ta hänsyn till den skyldiges ”stolthet” och förvänta sig ett erkännande av honom efteråt. Derrida (2004: 44) skriver apropå en kvinna vars make blivit mördad: ”if any-

one has the right to forgive, it is only the victim, and not a tertiary institution.” Försoning tycks ha även en institutionell sida. Emellanåt ser vi politiker eller ledare för religiösa samfund träda fram för att be offer om förlåtelse för handlingar de själva inte utfört. Frågan som ställs är om dessa individer har legitimitet att be om ursäkt och vem som i så fall har rätt att förlåta. Är det en representant för någon annan institution som ska förlåta eller offret som drabbad individ? Ricœur (2000/2005: 580–593) menar att sann förlåtelse inte skall institutionaliseras. Enligt honom är det bara offret som själv upplevde brottet som kan förlåta.

I Ricœurs och Derridas text kan vi utläsa att försoningsideologier ofta är allmänt och otydlig formulerade. De består vanligtvis av två nivåer – den institutionella och den individuella. Den institutionella nivån baseras ofta på den aktuella regeringens eller regimens insatser, där ekonomiska och administrativa omständigheter spelar en framträdande roll (här ingår exempelvis tribunaler och sanningskommissioner). Den individuella nivån (eller den mellanmänniska nivån) handlar om hur offer och förbrytare genom oundviklig interaktion blir av med sina tidigare roller – hur förbrytaren väddar om förlåtelse och hur offret kämpar för att förlåta. Här saknas ofta en institutionell grund och individer är i hög grad beroende av sin egen förmåga att förlåta det som hänt i det förflutna och att försonas.

Nils Christie (2004/2005: 149–168) diskuterar betydelsen av sanningskommissioner och internationella tribunaler för försoning (såsom i Haag-tribunalen och Bosnien och Hercegovinas tribunal för krigsbrott²). Genom att straffa skyldiga för krigsbrott ”dödar” internationella domstolar själva ideologin som ligger bakom illdådet, menar Christie. Han belyser sitt resonemang med Nürnberggrättegångarna efter andra världskriget då tyska nazistiska ledare var anklagade och där den nazistiska ideologin dömdes och straffades, enligt Christie, genom straff som enskilda inblandade individer tilldömdes. Christies poäng är att man får ett bättre försoningsresultat om man använder sig av en sanningskommission istället för att juridiskt straffa de skyldiga som individuellt utpekats som krigsförbrytare (gärningsmän som beskrivs som monster) – allt detta under förutsättning att sanningskommissionens verksamhet genomförs utan ekonomiska och politiska problem eller störningar som hindrar kommissionens arbete.

Försoning är ett övergripande och spänningsfyllt tema i min analys. Synsätten hos de ovan nämnda teoretikerna, även om de är stundtals lätt abstrakta och normativa samt långt från människors komplexa och kanske motsägelsefulla erfarenheter, ter sig användbara i min ambition att förstå de intervjuades berättelser om förlåtelse, försoning, oförsonlighet och försoningsvillkor både som analytisk utgångspunkt och som föremål för nyanseringar.

2 ICTY (2013a); ICTY (2013b); Court of Bosnia and Herzegovina (2013).

Metod

Material till studien samlades in genom kvalitativt orienterade intervjuer med 27 överlevande efter kriget i nordvästra Bosnien och Hercegovina. Materialet samlades in i två etapper.

I etapp ett, under mars och november månad 2004, genomfördes fältarbete i Ljubija, ett samhälle i nordvästra Bosnien³. Där intervjuades fjorton personer som då bodde i Ljubija. Dessutom genomfördes observationer på bland annat caféer, busshållplatser, marknaden samt på bussar. Två kvinnor och fem män som alla tillbringande hela kriget i Ljubija intervjuades, samt tre kvinnor och fyra män som under kriget fördrevs från Ljubija och som återvänt till Ljubija efter kriget. Sex av alla fjorton intervjupersonerna är serber, tre är kroater och fem bosniaker.

I etapp två, från och med april till och med juni månad 2006, intervjuades nio före detta koncentrationslägerfångar som, trots att de under kriget var civila, placerades av serbiska soldater och poliser i koncentrationsläger. Dessa individer, samt fyra nära anhöriga som också intervjuades, bor numera i Sverige, Danmark och Norge. Tre kvinnor och tio män intervjuades. Majoriteten av de intervjuade kommer från kommunen Prijedor (som Ljubija också tillhör). Tio av intervjupersonerna är bosniaker och tre är kroater. En del av materialet som samlats in under etapp ett och två har tidigare analyserats i rapporter och artiklar (Basic 2005, 2007, kommande).

Sedan år 2004 har jag upprepade gånger återvänt till det empiriska materialet. För att förstå det upprepade analyserandet krävs en återblick på forskningsprocessen. Under mina intervjuer interagerade berättarna (intervjupersonerna) och jag i rollen som samtalspartner (Holstein och Gubrium 1995). Mitt intresse var bland annat att se hur individen presenterar sig i olika situationer, hur olika situationer sammanfogas med andra situationer för att skapa sociala ritualer, hur individen definierar situationen samt hur individens identitet skapas, bevaras och återskapas. Dessutom undersökte jag hur sociala symboler såsom språk medverkar vid skapandet av kulturell kontext. Blumer (1969/1986) menar att symboler är sociala objekt som ges en viss mening. Meningen behöver inte vara exakt samma för alla; olika individer tolkar varandras symboler och försöker därmed ge dem en innebörd. Efter att berättelserna transkriberats på bosniska gjordes ytterligare betydelseindelning, denna gång inte till berättaren utan till det empiriska materialet. Därefter översattes valda delar av materialet till svenska av en tolk. Det intressanta och problematiska var att berättelsen på svenska

3 Ljubija är ett samhälle i nordvästra Bosnien (tillhör kommunen Prijedor). Innan kriget bodde invånarna i Ljubija i två administrativa delar (Mjesne zajednice). Övre Ljubija var etniskt mixat och invånarna bodde för det mesta i lägenheter. I Nedre Ljubija bodde för det mesta bosniaker och infrastrukturen är präglad av villor. Området där Ljubija ligger är känt för sina mineralrikedomar. Det finns gott om järnmalm, svart kol, kvarts och lera för tegelstensbränning och mineralrikt vatten. De flesta invånarna jobbade före kriget i Järngruvan Ljubija som utvann järnmalm. Kriget gjorde entré i Ljubija i början av sommaren 1992 när serbiska soldater och poliser övertog kontrollen över den lokala förvaltningen utan väpnat motstånd. (Case No.: IT-99-36-T; Case No.: IT-97-24-T; Basic 2005)

var annorlunda än den på bosniska; vissa nyanser i berättelsen försvann under översättningen. Nu har jag startat processen igen. Åkerström, Jacobsson och Wästerfors (2004) skriver att empiriskt material från avslutade projekt kan stanna i en forskares sinne av många olika skäl. Det kan handla om en fascination för ett fält, udda omständigheter i insamlingsprocessen med mera. Enligt forskarna ovan kan empiriskt material analyseras om och om igen genom samma eller olika analytiska glasögon och i den meningen kan materialet alltid tillföra någonting nytt. När jag gjorde denna förnyade analys av tidigare insamlat material förvånades jag över berättarnas fokus på olika försoningsvillkor under intervjuerna. Denna tendens har jag delvis missat i mina tidigare analyser.

Berättelser om hat och hämnd

Berättelser om försoning och oförsonlighet i Bosnien utformas inte enbart i relation till kriget utan också i relation till berättarens egna och andras personliga handlingar under kriget. Den interaktiva dynamiken under kriget konstruerar försoning som beroende av olika laddade symboler (se nedan: ”typen tar fram en pistol och skjuter honom i huvudet”). Dessa laddningar målar ofta upp en bild av oförsonlighet.

Berättelser om försoning och oförsonlighet efter kriget i Bosnien börjar oftast med att den intervjuade berättar om hämnd och hat. En man, som i studien kallas Sveto, deltog under kriget i ett serbiskt militärförband och numera äger han en egen affärsverksamhet i nordvästra Bosnien (fältanteckningar). Han beskriver en avrättning efter kriget som verkar ha sin upprinnelse från krigstiden:

Han går in och frågar honom: ”har du druckit ur din öl? Jo, det har jag” svarade han varpå typen tar fram en pistol och skjuter honom i huvudet. Han gick sen ut och butiksbiträdet försökte fly men han sade till henne: ”du behöver inte fly, ring polisen för jag har gjort mitt”. Han satte sig att vänta på polisen utanför affären vilka tog vapnet ifrån honom när de kom fram. Det pratas om att hans syster under kriget våldtagits av den mannen i Sanski Most⁴. /.../ När detta vaknar till liv, när folk skakat av sig trycket kommer de att komma ihåg att den personen dödade min far, bror, morbror. Med tiden kommer mycket att komma fram. Folk grävs fortfarande fram, man letar. När allt räknas samman och så ser man personen köra förbi i sin bil och man ser sin döde brors barn.

Svetos berättelse genomsyras av en oförsonlig attityd. Svetos gestaltning visar hur efterkrigstiden laddas med krigsårens betydelse – man ser en person ”köra förbi i sin bil” och identifierar denna person med dennes tidigare illdåd. Berättelser om hat och hämnd, som direkt resultat av kriget, återkommer i flera intervjuer. Ett exempel är Milanko. Under kriget var Milanko ett barn och han berättar att han bevittnade misshandel och avrättningar av sina grannar – bosniaker och kroater. Numera arbetar

4 Sanski Most är ett samhälle i nordvästra Bosnien.

han i en fabrik i nordvästra Bosnien. Milanko berättar om omfattande våldsspridning under kriget och efterkrigstidens hämndlystnad:

Milanko: 1992 var Rade inte här, han var i Tyskland. Dragan och han var vänner. Dragan kom till Rades föräldrar, stal deras pengar och förde bort Rades bror Zuti. Först misshandlade han honom, sedan försvann Zuti utan några spår. Rade har berättat för mig att Dragan inte kommer att leva till ålderdomen.

Goran: Var finns den här Dragan nu då?

Milanko: Någonstans utanför, han håller sig gömd i sin by. Till Prijedor vågar han sig inte eftersom många liksom Rade kommer helt obehindrat.

Goran: Finns det någon information om Zuti?

Milanko: Man vet att han var i Keraterm⁵ och att Dragan åkte dit och förde ut honom igen. Sedan dess vet man inget om honom. Sjöarna där vi badar, vid gruvan, är fulla av lik. De dricker sig fulla på krogen och börjar prata, tusentals har slängts i där. Sjön är djup, över 100 meter, vem skulle nu kunna dyka där och få upp alla (lik). Jag mår dåligt av det, de tar på sig uniformen och åker till byarna och våldtar och dödar kvinnor. Det är inte bara Dragan utan även Sveto och Milorad och en massa andra. Hur sover dom nu, oroar dom sig för sina barn?

Spiros Gangas (2004) menar att Simmels syn på konflikt och försoning delvis inbegriper aktualisering av aktörernas moral, normer och värderingar. Efterkrigsberättelser om våldsutövning samt avståndstagande från dessa handlingar kan ses som uttryck för framtidsmoral (Jansen 2002). I berättelserna ovan framträder Svetos och Milankos moral som en form av avståndstagande från krigets moral där våldtäkt, kidnappningar, rån och mord var en del av vardagen (Case No.: IT-99-36-T; Case No.: IT-97-24-T; Bassiouni & Manikas 1994; Greve & Bergsmo 1994). Detta avståndstagande tar tydligast form som en konkret dramatik. I Milankos berättelse kan vi exempelvis lägga märke till att konflikten delvis beskrivs i personifierade termer ("Rade", "Zuti", "Dragan", "Sveto", "Milorad") och kanske på grund av just detta i ganska oförsonliga termer.

Sveto och Milanko återger krigsbrott där personliga relationer mellan de avlidna, efterlevande offer och förövare gestaltas – de är inte okända för varandra. Denna närhet mellan aktörer tycks skapa Svetos och Milankos pessimistiska syn på försoning efter kriget i Bosnien. Deras resonemang är i linje med Simmels (1908/1970: 129–130) som menar att den som inte kan glömma olika händelser heller inte kan försonas eftersom försoning förutsätter förlåtelse. Sveto och Milanko verkar vara medvetna att människornas medvetande inte kan raderas efter ett trauma och detta tycks skapa "den mest fruktansvärda oförsonlighet" om vi lånar Simmels begrepp.

5 Keraterm var en tegelstensbränningsfabrik i Prijedor före kriget. Under kriget var Keraterm ett koncentrationsläger där civila bosniaker och kroater placerades av serbiska soldater och poliser. (Case No.: IT-99-36-T; Case No.: IT-97-24-T; Bassiouni & Manikas 1994; Greve & Bergsmo 1994; Basic 2007)

Berättelser om försoningsvillkor: att erkänna förbrytelse

Andrew Schaap (2006) och Michael Janover (2005) förmedlar, liksom Ricœur och Derrida, bilden att försoningsideologier ofta är allmänt och otydligt formulerade. De menar att det på en institutionell nivå kan skapas en ideologisering av försoning som ofta baseras på den aktuella regeringens eller regimens insatser. En viktig poäng som Schaap (2006) och Janover (2005) uppmärksammar är att dessa aktiviteter på institutionsnivå ofta överförs till individuell nivå. I mitt empiriska material tycks berättelserna vara påverkade av regimens insatser i form av det ”krigsideologidödande” som pågår vid Haag-tribunalen och Bosnien och Hercegovinas tribunal för krigsbrott (Christie 2004/2005: 149–151).

Majoriteten av bosniakiska och kroatiska krigsofferorganisationer accepterar och uppskattar arbetet som pågår vid tribunaler i kontrast till serbiska krigsofferorganisationer som ofta tar avstånd från detta arbete. Serbiska krigsoffer ser tribunalen som partisk (Delpla 2007: 228–229). Majoriteten av de anklagade och dömda vid tribunalen är före detta serbiska politiker, soldater och poliser (ICTY 2013a; ICTY 2013b; Court of Bosnia and Herzegovina 2013). I de regionala diskussionerna påpekas det ofta hur viktigt det är med rättviseskipping efter kriget. Men det som inte framgår tydligt i diskursen är att denna rättviseskipping också kan cementera motsättningarna och de sociala identiteterna som aktualiserats under kriget (Steflja 2010).

Rättvisan för krigets offer verkar vara ett av de viktigaste villkoren för försoning i Bosnien efter kriget. Många krigsförbrytare sitter häktade av Haag-tribunalen och Bosnien och Hercegovinas tribunal för krigsbrott, många är dömda för förbrytelser under kriget men många andra är fortfarande på fri fot. Förlåtelse är möjlig bara där det finns en eller flera som kan utpekas som skyldiga, menar Ricœur (2000/2005: 560). Liknande tankegångar kan spåras hos de flesta intervjuade i denna studie. För att uppnå försoning efter kriget i Bosnien krävs förlåtelse och intervjupersonernas berättelser indikerar att det verkar vara lättare att förlåta en som sitter i fängelse för sina illdåd. Radovan inkallades till serbisk militär under kriget men han kunde inte delta på grund av sjukdom. Numera är han pensionär bosatt i nordvästra Bosnien och han berättar upprört om ”uppgifter som måste utföras, om man vill ha försoning”:

Den första uppgiften som måste utföras, om man vill ha försoning, är att ställa krigsförbrytarna inför rätta. Min egen salig far hade fått ta sin dom om han mördat någon civilperson, arkebusering eller fängelsestraff. Vem ger oss rätten att våldta någons syster och mor eller mörda någon? Straffen som utdöms i Haag är ett skämt. Det stimulerar bara till nya illdåd. En dom på tio år omvandlas till sex år för gott uppförande. Utan rättvisa och då menar jag verklig rättvisa /.../ kan det inte bli någon försoning.

Radovans försoningsrecept bygger på rättvisa för offret och straff för förövaren eller på idén att straffet måste bli synligt för alla, att det måste visas upp som i en ceremoni eller ett skådespel (jämför i detta sammanhang Collins 1992: 110; Durkheim 1893/1964: 80–96). Samtidigt menar Christie (2004/2005: 155–168) att man kan

få ett bättre försoningsresultat om offer och förövare träffas framför en medlare och en publik där aktörernas framträdande skapar en situation där förövare skäms – istället för att juridiskt straffa förövaren och på så sätt skapa rättvisa för offer. Christie (2004/2005: 147–148, 2005: 32) argumenterar genom att hänvisa till hängningen av kommandanten av utrotningslägren Auschwitz-Birkenau i slutet av andra världskriget. Christie har svårt att se en proportion i straffet i förhållande till gärningen – ett liv mot en och en halv miljon som gasades ihjäl, pinades till döds, svält ihjäl eller dog på andra skrämmande sätt i lägren. Christie ser hängningen av kommandanten som en ytterligare förnedring av offer. Enligt Christies recept borde man låtit alla överlevande berätta om det som hänt – de skulle få ge utlopp för sitt raseri, sin sorg, sin vilja till hämnd. Kommandanten skulle också berätta hur han såg på saken, vad han gjorde och vad han nu anser om händelserna. Allt detta inför en publik.

Under materialinsamlingen var jag influerad av Christies perspektiv och jag ställde därför under en intervju med en före detta koncentrationslägerfånge en fråga inspirerad av sanningskommissionen i Sydafrika. Sanelns hälsa är skadad efter upprepad misshandel, hunger och rädsla i koncentrationsläger. Han är numera pensionär, bosatt i Skandinavien och han berättar om villkoren för försoning:

Sanel: Att alla, jag vill inte säga krigsförbrytare men alla de som haft med denna ondska att göra, ska anmäla sig själva för rättsskipning. Alla skulle erkänna vad de gjort, misshandlat, våldtagit, mördat med mera, då skulle det inte spela någon roll var de blev dömda, då skulle de kunna dömas i deras egen domstol i Banja Luka⁶.

Goran: Om man skulle ge dem amnesti vid ett erkännande inför TV?

Sanel: För mordet också?

Goran: Ja.

Sanel: Alltså, misshandel och sådana saker skulle väl gå men inte mord. För mord måste man sitta av den tid i fängelse som domstolen dömer till. /.../ Man kan inte slakta folk med den lust som de gjorde och sedan bara säga förlåt, det går bara inte. Man kan förlåta att man blivit misshandlad men inte en död broder.

Individernas återgivning av krigsminnen är ofta motsägelsefulla och ambivalenta (Jansen 2007). Även intervjupersonernas berättelser är, i denna studie, stundtals motsägelsefulla och ambivalenta. Berättarna pendlar mellan olika identiteter och perspektiv, beroende på situationen, relationer och frågor som de ställs inför. I en och samma mening, eller ett stycke, kan de ge uttryck för två helt olika saker.

Sanel pekar, likt Radovan, på ett slags försoningsrecept som dagligen tycks influera människor i Bosnien – ett av de viktigaste villkoren för försoning är rättvisa för krigets offer. Tidigare har vi nämnt att Ricœur (2000/2005: 560) betraktar förlåtelse som möjligt bara där det finns någon som kan förutsättas vara skyldig. Å andra sidan är Ricœurs och Derridas poäng den, angående förlåtelse och straff, att det inte finns så stort utrymme för förlåtelse – bland annat på grund av den ovillkorlighet som

6 Banja Luka är ett samhälle i nordvästra Bosnien.

kan ses som en viktig förutsättning för förlåtelsen (Ricœur 2000/2005: 568; Derrida 2004: 34–40, 56–57). Sanel har krav som måste uppfyllas innan han förlåter och försonas ("alla de som haft med denna ondska att göra, ska anmäla sig själva för rättskipning") – han förlåter inte hur som helst. Att få amnesti genom att erkänna inför TV-kamerorna kan tolkas som en sänkning av villkoren från Sanelns sida – till priset av uppvisningen av förövarens skam.

Christie (2004/2005: 155–168) förespråkar en sanningskommission istället för att straffa de skyldiga individerna. Tanken med en sanningskommission är att inte fördöma förbrytaren utan att ge denne en möjlighet att visa att han skäms för sin gärning och på så sätt bli förlåten. Förbrytaren skall genom sitt framträdande erbjudas att återinträda i gemenskapen. Men även i en sanningskommissions kontext kan förövarens vädjan om förlåtelse (i TV exempelvis) uppfattas som villkorlig – genom deltagande i en sanningskommission slipper förövaren en rättslig prövning och eventuell straff.

Simmel (1908/1970: 129–130) skriver att den som inte kan förlåta inte kan försonas fullständigt. Förlåtelse genom straff är uteslutet på grund av ovillkorlighet (Ricœur 2000/2005: 568; Derrida 2004: 34–40, 56–57). I alla studerade berättelser om försoning efter kriget kan villkorlighet utläsas. Sanelns förlåtelse och försoning relateras till de brott han drabbades av under kriget. Efter ett offentligt erkännande och en ursäkt i TV kan Sanel tänka sig att förlåta misshandel – men inte mord. Om vi sammanfogar Simmels, Ricœurs och Derridas perspektiv så kan vi säga att Sanelns försoning inte är fullständig. Vi kan också säga att Sanel riktar kritik mot den försoningsmanual som Simmel med flera förespråkar.

En mycket intressant dynamik i försoningens mellanmännsliga nivå är variation. Efterlevande vill ofta samexistera med forna fiender i fred, med eller utan förlåtelse och försoning. Det verkar som att förlåtelse och försoning är inte ett måste efter ett krig. Det är inte heller säkert att försoning innefattar förlåtelse (Arendt 1958/1998: 237–243; Borneman 2003; Sampson 2003). I citaten ovan framträder ett *motstånd* mot förlåtelse, där Sanel uppenbarligen reagerar starkt på intervjufrågorna om huruvida han är beredd att förlåta. Sanel svarar genom att ge exempel på svåra personliga erfarenheter – och mer eller mindre explicit visar på förlåtelsens *omöjlighet* i relation till dessa erfarenheter. Det verkar som att "villkorad försoning" kan tolkas som ett motstånd/alternativ till en försoning byggd på förlåtelse.

Berättelser om försoningsvillkor: att uppvisa känslomässigt engagemang

Vad är det som krävs för att Sanelns försoning ska bli fullständig? Att de som deltog i förbrytelserna erkänner det, att de visar känslor såsom ånger och skam när de ber sina offer om förlåtelse? Intervjupersonernas berättelser i denna studie genomsyras av villkorlighet när de talar om försoning efter kriget i Bosnien. Bland annat pekar de på vikten av förövarens känslengagemang – att förövaren visar ånger och skam. Dessutom uppmärksammas ett kollektivt ansvar för krigshändelser när villkor formuleras. En belysande exempel är Ljubo som både under och efter kriget arbetat i en

grundskola i nordvästra Bosnien. Ljubo ger sin version om hur försoning är möjlig i Bosnien:

Men helt ärligt, om man ångrar sig ärligt och alla ställer sig till svars för sina handlingar, jag för mina, du för dina och den tredje för sina och vi alla ber varandra om ursäkt, men det måste komma från hjärtat och med tårar, då kanske det skulle kunna ske en försoning. /.../ Ånger från alla tre sidorna, för en kan inte vara skyldig till kriget om inte den andre också medverkat. De måste ha blivit osams med varandra för hade dom inte blivit osams så hade man inte skapat krig.

I Ljubos version betonas två aspekter som centrala för möjligheten till försoning, nämligen dels individernas känslomässiga engagemang ("det måste komma från hjärtat och med tårar") och dels ömsesidigheten i försoningen ("ånger från alla tre sidorna"). Han gestaltar ett slags försoningsrecept där den individuella och kollektiva nivån sammankopplas. Den individuella nivån gestaltas som kopplad till känslor som måste visas och den kollektiva konstrueras som kopplad till allmängiltig skuld för kriget ("alla tre sidor"). Ett annat empiriskt exempel där försoning villkoras med vikten av förövarens känslöengagemang samt ett kollektivt ansvar finns i intervjun med Rifet. Han är likt Sanel en före detta koncentrationslägerfånge, pensionerad och bosatt i Skandinavien. Rifet berättar upprört:

Jag skulle aldrig kunna försonas med de som trakasserade mig men jag skulle aldrig hämnas heller. Det är de som är små nu, när jag nu åker till Banja Luka så träffar jag folk som jag alltid varit god vän med men de som inte gjort rätt för sig de håller jag borta från mig. De hade inte behövt hjälpa mig under kriget men de skulle åtminstone ha låtit mig vara i fred. Det är jättejobbigt för dem att inte kunna sätta sig ner vid mitt bord och ta ett glas med mig som tidigare. En av dessa kom fram till mig och hälsade men jag bad honom fara åt helvete. Detta gjorde även de serber som satt vid mitt bord och det var det värsta för honom. Du skulle ha varit man när det var som värst, sa de. Men jag skulle aldrig hämnas, Gud förbjude. Jag tror att det är tillräckligt för honom att folk ignorerar honom som dom gör. /.../ Serberna de skäms nu, och det är väl klart att den som inte är helt utan heder skäms. Fast man talar om för dem att de personligen inte gjort något. Även bland mitt folk så finns de som är ruttna, vad har det med mig att göra? Den som fångslat, slagit, trakasserat, våldtagit och dödat är en skam för sitt folk. Dessa föraktar jag för de är varken bosniaker, serber eller kroater, de är avskum. /.../ Mitt budskap är att man måste lägga allt bakom sig och att man måste gå vidare. Utan försoning så finns inget liv vare sig för oss eller för Bosnien. Men allt kommer att ordna sig till slut, det måste det för ekonomins skull och allt annat. Det här bandet mellan oss är ödets.

Rifets någorlunda försonliga attityd genomsyras ändå av "vi" och "de"-uppdelningen och kategoriseringen av individer beroende på deras handlingar under kriget. Detta kan ses som Rifets sätt att göra sin ställning starkare med hjälp av de särskilda sym-

boliska uttryck som är gemensamma för gruppernas medlemmar. Rifet frambringar en sorts egen abstrakt värld där medlemmarna kan känna sig trygga genom att skapa symboler för respektive grupp ("bosniaker", "serber", "kroater"). Detta kan ses som ett viktigt villkor för att uppnå försoning. Känslor är en bestående del av all interaktion och det verkar som att kommunikation och definierande av gemensamma symboliska uttryck – med uppvisning av rätta känslor – gör att även fiender kan samarbeta och i vissa fall försonas.

Rifet uppmärksammar även vikten av att förövaren uppvisar skam ("den som inte är helt utan heder skäms"). John Braithwaite (1989/2006: 69–107) menar att individen som begått brott, genom att skämmas, visar misshag som i sin tur kan ha som effekt att andra emotioner framkallas såsom sorg, skuld, ånger och återigen skam. Det finns två varianter av skam, enligt Braithwaite, nämligen *utstötningsskam* ("disintegrative shame" respektive *återanpassningsskam* ("reintegrative shame"). Utstötningsskam fungerar negativt genom att stigmatisera och utestänga brottslingar och därmed frambringa en grupp av individer som är uteslutna från gemenskapen, menar Braithwaite. Med andra ord stämplas individen som kriminell och blir av med rätten att vara en del av samhället (genom ett fängelsestraff och efterföljande stigmatisering exempelvis). Återanpassningsskam har en mer positiv effekt – individen fördöms och stämplas inte även om den brottsliga handlingen straffas. Individen ges möjlighet att sona sitt brott och "bli förlåten" som kan ses som ett sätt att visa och erbjuda individen ett återinträde till gemenskapen genom stimulans och hjälp. Braithwaites bok genomsyras implicit av synen på utstötningsskam respektive återanpassningsskam som en emotion men det uttrycks inte explicit. I en senare publikation tydliggörs ståndpunkten att dessa skamformer kan ses som emotioner (jämför Braithwaites 2006).

Rifet påpekar att krigsförbrytarna nu skäms och stipulerar ett slags utstötningsskam som verkar genom att stigmatisera och utestänga brottslingarna. Detta innebär att Rifet dels fördömer individens förbrytelser, dels stämplar individen som kriminell och tar ifrån honom rätten att vara en del av gruppen ("folk ignorerar honom").

Wohl, Hornsey och Bennett (2012) har, i likhet med Hutchison och Bleiker (2008) samt Klain och Pavic (2002), studerat emotioners olika funktioner för förlåtelse och försoning. Individen kan med hjälp av uppvisade emotioner presentera en specifik bild av sig själv, skapa och omskapa identiteter eller attackera de andras identiteter. Rifet berättar emotionellt engagerat och återger att *de andra* skäms nu eller borde skämmas. På ett sådant sätt skapar han en gemensam och moraliskt "rätt" identitet för sig själv och sina vänner, samt ett avståndstagande från före detta vänner ("de som trakasserade" honom i kriget). Den skam som Rifet aktualiserar i sin berättelse tycks kunna frambringa försoning på makronivå, där den enskilde brottslingen offras för att uppnå förlåtelse och försoning grupperna emellan ("Det här bandet mellan oss är ödets"). Han menar att det finns ett slags jugoslavisk gemenskap – trots allt – och liknande perspektiv framträder inte i de övriga analyserade berättelserna.

Berättelser om förlåtelse och försoning

Berättelser om förlåtelse och försoning, likt berättelser om oförsonlighet, verkar vara sammanknutna med dåtiden – de interaktiva följderna av våld under kriget tycks vara intimt förknippade med berättarnas krigserfarenheter. De intervjuade verkar ta avstånd från vissa individer eller beskrivna situationer. Det vanliga är att gestaltning om en möjlig förlåtelse och försoning omvandlas till en framställd oförsonlig attityd. I dessa berättelser presenteras de andra som utomstående aktörer i kontexten (se nedan: före detta vänner som inte ingripit och förövarna som dödat en far). Exempel på detta ges i Ivos berättelse. Han är en före detta koncentrationslägerfånge som under intervjun antyder att han kan ”förlåta” serbiska vänner och bekanta som inte hjälpte honom när han tillfångatogs:

De från Prijedor har inte misshandlat mig eller gjort mig annat ont. På ett sätt hjälpte de men ändå inte. Den dagen gjorde de det inte. Men man har ju en själ, man kan förlåta dem. Jag har det bättre utan dem, ju mindre jag har med dem att göra desto bättre. /.../ Den som känt mig hela sitt liv kunde ha försökt hjälpa mig att komma undan men ingen gjorde det. Hur det egentligen var, om folk pekade ut oss eller satte upp oss på listor, det vet jag inte. Jag har hur som helst avslutat allt med dem, har ingen lust, önskar inget av dem, behöver dem inte.

Bilden som målas av Ivo utstrålar en stark polarisering kategorierna emellan. Å den ena sidan har vi Ivo och å den andra sidan hans vänner och bekanta som inte hjälpt till fast de kunde. Ivo framställer en eftersträvad distans från sina förkrigsvänner och någon närhet mellan kategorierna visas inte upp. En annan före detta koncentrationslägerfånge, Safet, vars 80-åriga fader torterades innan han dödades under kriget i nordvästra Bosnien, får frågan av mig: ”I vilket fall skulle du kunna förlåta eller förlika dig med det som hänt?” Han svarar:

Safet: Vi har redan förlikat oss eftersom vi åker till Bosnien varje år, detta visar att vi älskar Bosnien och att vi försöker återvända till något slags normalt liv, en normal väg vidare. Förlåta... det... jag har bara haft en far som dödades orättfärdigt, utan att ha gjort något fel, det kan man aldrig förlåta.

Goran: Det handlar alltså om vad man blivit drabbad av? Förmodligen är det lättare att förlåta en örfil än...?

Safet: Ja, sånt är lättare. Du vet kanske att de dödade läraren Krupic i Hambarine⁷, hans gamla elev frågade honom om han kunde komma ihåg när han gett honom en etta i betyg för tio år sedan? Jag tror det fanns många såna som helt enkelt saknade vett och fick tag på vapen.

7 Hambarine är ett samhälle i nordvästra Bosnien.

Enligt Safets framställning innebär den årliga resan till Bosnien en förlikning, eller kanske en försoning. Sådana resor innebär att Safet är på besök i ett område där hans före detta fiender nu är majoritetsbefolkning. Han träffar dessa dagligen, kanske till och med dem som torterade och dödade hans far. Safet påpekar dock att han aldrig kan förlåta en orättfärdig förbrytelse, såsom mordet på sin far. Den som inte kan förlåta kan inte försonas fullständigt skriver Simmel (1908/1970: 129–130). Genom sin vändning från en försonande konversationston ("Vi har redan förlikat oss") till en oförsonlig ton ("jag har bara haft en far som dödades orättfärdigt /.../ det kan man aldrig förlåta") skapar Safet en kontrasterande kategori, nämligen kategorin "såna som helt enkelt saknade vett och fick tag på vapen".

Simmel (1908/70) beskriver konflikt som en växelverkan mellan närhet och distans mellan aktörer. Cehajic, Brown och Castano (2008), Applegate (2012) och Millar (2012), som studerat försoning efter kriget i Bosnien, Rwanda och Sierra Leone, visar att relationen mellan offer och förövare kännetecknas av en kombination av avståndstagande och närhet samt konkurrens mellan kategorierna offer och förövare. I Ivos och Safets framställningar finns en liknande relation – aktörernas berättelser producerar bilden av de andra som avlägsna. Aktörerna framställs som delaktiga i två enheter som konkurrerar på en symbolisk nivå. Berättelser om försoning tycks bli en arena för olika utspel mellan *vi* och *de*. Vändningar från försonande till oförsonlig attityd reproducerar en viss konkurrens eftersom de håller liv i de stridssymboler och gränsdragningar som spelades ut så tydligt under kriget.

Om vi sammanfogar de olika teoretikers perspektiv som redovisats i denna artikel kan vi säga att aktörernas berättelser spelar en väsentlig roll i den spänningsfyllda myriaden av vardaglig interaktion där rättsliga åtgärder i samhället, politik samt individens moraliska perspektiv och identitetsarbete sammanförs under tiden individen brottas med frågan: ska jag förlåta och försonas? Janover (2005: 232–233) betonar vikten av att studera både de drabbades och förövarnas berättelser. Genom att berätta sina historier kan offren återställa sin status, få en viss självaktning och erkännande i sina identiteter. Förövaren får, genom att berätta sina historier, en chans att förklara för sig själv och publiken, att visa sina emotioner och att möjligen återinträda till gemenskapen. Utan denna typ av bearbetning riskerar offren att leva i en tillvaro utan fred och frid och förövarna riskerar att bli permanent bundna till gärningar som de gjort – vad Simmel (1908/1970: 129) kallar "den mest fruktansvärda oförsonlighet". Att möjligheten till förlåtelse dör i samband med själva gärningen, när en far dödas eller en syster våldtas, är en vanligt förekommande gestaltning i min analys.

Avslutning

I denna artikel analyseras muntligt gestaltade erfarenheter hos 27 överlevande efter kriget i Bosnien och Hercegovina under 1990-talet. Jag har dels undersökt markeringar för försoning och oförsonlighet, dels beskrivit de försoningsvillkor som aktualiseras i berättelserna.

Försoning efter kriget i Bosnien är förbundet med krigstiden. Försoningen tycks,

närmare bestämt, kunna sättas i förhållande till den interaktiva dynamiken under kriget och det som hände under kriget påverkar tolkningar om en möjlig försoning.

Kampen måste avslutas innan försoning sker, menar Simmel (1908/1970: 125–130) och svårigheten att ”glömma” krigsminnen tycks göra att en oförlätlig attityd fungerar som bärande tema i många fall – i synnerhet när berättelserna är specifika och känslostarka med konkreta händelseförlopp, namn på personer och platser (till exempel ”Rade”, ”Zuti”, ”Dragan”, ”Keraterm”).

Krigsförbrytelse som utspelats under kriget aktualiserar även frågan om oförlåtliga brott. Ricœur och Derrida menar att förlåtelsen antingen omfattar ”det oförlåtliga” eller så existerar den inte. Denna studie visar att det kan bli synnerligen svårt att förlåta vissa brott under kriget, i synnerhet våldsbrott. Analysen av interaktiva följder av våld är intimt förknippat med de tidigare erfarenheterna (man anklagar exempelvis ”krigsförbrytare” eller kritiserar ”låga straff som utdöms” när krigsförbrytare straffas). Ilskan uttrycks emellanåt med laddade känslomässiga termer, där utrymmet för försoning är ytterst begränsat och där skulden ibland överförs till hela gruppen (inte till individen/individer som begått illdåd).

De drag av försoning som kunde utläsas i intervjupersonernas berättelser genomsyras av villkorlighet. Förlåtelse och försoning framställs kunna åstadkommas men bara om skyldiga krigsförbrytare straffas samt om de uppvisar ånger och skam för sina illgärningar.

En av de viktigaste förutsättningarna för försoning i Bosnien efter kriget tycks vara rättvisa för krigets offer. Många krigsförbrytare sitter häktade och är dömda, av Haag-tribunalen och Bosnien och Hercegovinas tribunal för krigsbrott, för brott under kriget men många andra är ännu på fri fot. För att uppnå försoning krävs förlåtelse enligt Simmel (1908/1970: 129–130). I de analyserade berättelserna förmedlas bilden att det är enklare att förlåta en som sitter i fängelse för sina illdåd.

Försoning med hjälp av en sanningskommission där förövarna erkänner sina brott som ett alternativ till att straffa dem juridiskt bygger på idén att visa upp förövarns känslor såsom ånger och skam (Christie 2004/2005: 155–168; Braithwaite 1989/2006: 69–107). Meningen med känslorna är inte att fördöma brottslingen utan att ge denne en möjlig utväg – exempelvis att visa ånger och skam för sina handlingar och ”bli förlåten”. Även här hittar man ett synligt villkor, nämligen att genom deltagande i en sanningskommission slipper förövaren en rättslig prövning och eventuellt straff. De intervjuade ansåg att det inte var bra att deltagare i sanningskommissioner slapp straff, det vill säga att man var skeptisk till detta som en väg mot försoning.

I berättelserna om försoning påpekas att förövarna nu skäms (eller borde skämmas) och man stipulerar en utstötningsskam som riktar sina krafter mot att stigmatisera och utestänga enskilda förövar. På detta sätt fördömer man inte bara missgärningar utan stämplar också individen som brottslig – han eller hon blir av med rätten att vara en del av kollektivet. En sådan skam gestaltas som försonande på en makronivå då enskilda förövar ”offras” för att uppnå försoning grupperna emellan.

Referenser

- Applegate, E. (2012) "Reimagining the Swallow and the Toad: Narrating Identity and Reconciliation in Postgenocide Rwanda", *Research in African Literatures* 43 (1):70–88.
- Arendt, H. (1958/1998) *The Human Condition*. Chicago: University of Chicago Press.
- Basic, G. (kommande) "Rituals in the concentration camp. Rejection, morals and adaption in the narratives from former inmates stories in Bosnia". Manuskript under arbete.
- Basic, G. (2007) *Skulle jag grilla lamm med dig? Försoning och oförsonlighet i före detta lägerfångars berättelser*. Lund: Network for Research in Criminology and Deviant Behavior 2007:2.
- Basic, G. (2005) *Krig och brott. Definitioner av kriminalitet i ett bosniskt efterkrigs-samhället*. Lund: Network for Research in Criminology and Deviant Behavior 2005:2.
- Bassiouni M. C. & M. P. Manikas (1994) *The policy of ethnic cleansing. Annex IV*. Final report of the United Nations Commission of Experts established pursuant to security council resolution 780 (1992). S/194/674/ Add. 2 (Vol. I). New York: United Nations.
- Blumer, H. (1969/1986) *Symbolic Interactionism. Perspective and Method*. Berkeley: University of California Press.
- Borneman, J. (2003) "Why Reconciliation? A Response to Critics", *Public Culture* 15 (1):199–208.
- Braithwaite, J. (2006) "Rape, Shame and Pride", *Journal of Scandinavian Studies in Criminology and Crime Prevention* 7: 2–16.
- Braithwaite, J. (1989/2006) *Crime, Shame and Reintegration*. Cambridge: University Press
- Case No.: IT-99-36-T. Judgment in case of Radoslav Brdjanin från den 1 september 2004. Haag: International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia (ICTY).
- Case No.: IT-97-24-T. Judgment in case of Milomir Stakic från den 31 juli 2003. Haag: International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia (ICTY).
- Cehajic, S., R. Brown & E. Castano (2008) "Forgive and Forget? Antecedents and Consequences of Intergroup Forgiveness in Bosnia and Herzegovina", *Political Psychology* 29 (3):351–367.
- Christie, N. (2005) "Restorative and retributive justice in the context of war and war crimes", *Temida* 8 (2):27–32.
- Christie, N. (2004/2005) *Lagom mycket kriminalitet*. Stockholm: Natur och kultur.
- Collins, R. (1992) *Sociological Insight. An introduction to non-obvious sociology*. Oxford: Oxford University Press.
- Court of Bosnia and Herzegovina (2013) Cases before Section for War Crimes. Sarajevo: Court of Bosnia and Herzegovina (<http://www.sudbih.gov.ba/?opcija=predmeti&jezik=e,20130204>).
- Delpla, I. (2007) "In the Midst of Injustice: The ICTY from the Perspective of some

- Victim Associations”, 211–234 i X. Bougarel, E. Helms & G. Duijzings (red.) *The new Bosnian mosaic: Identities, memories and moral claims in a post-war society*. Aldershot: Ashgate Press.
- Derrida, J. (2004) *On Cosmopolitanism and Forgiveness*. New York: Routledge.
- Durkheim, É. (1893/1964) *The Division of Labour in Society*. New York: Free Press.
- Gangas, S. (2004) ”Axiological and normative dimensions in Georg Simmel’s philosophy and sociology: a dialectical interpretation incommensurability of forms and totality”, *History of the Human Sciences* 17 (4):17–44.
- Garfinkel, H. (1967/1984) *Studies in Ethnomethodology*. New York: Prentice Hall.
- Greve, H. S. & M. Bergsmo (1994) *The Prijedor report. Annex V*. Final report of the United Nations Commission of Experts established pursuant to security council resolution 780 (1992). S/194/674/ Add.2 (Vol. I). New York: United Nations.
- Holstein, J. A. & J. F. Gubrium (1995) *The active interview*. Qualitative Research Method Series 37. New Delhi: Sage.
- Hutchison, E. & R. Bleiker (2008) ”Emotional Reconciliation: Reconstituting Identity and Community after Trauma”, *European Journal of Social Theory* 11 (3):385–403.
- ICTY (2013a) The Cases. Haag: International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia (<http://www.icty.org/action/cases/4>, 20130204).
- ICTY (2013b) Judgement List. Haag: International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia (<http://www.icty.org/sections/TheCases/JudgementList>, 20130204).
- Janover, M. (2005) ”The Limits of Forgiveness and the Ends of Politics”, *Journal of Intercultural Studies* 26 (3):221–235.
- Jansen, S. (2007) ”Remembering with a difference: clashing memories of Bosnian conflict in everyday life”, 193–208 i X. Bougarel, E. Helms & G. Duijzings (red.) *The new Bosnian mosaic: Identities, memories and moral claims in a post-war society*. Aldershot: Ashgate Press.
- Jansen, S. (2002) ”The violence of memories: local narratives of the past after ethnic cleansing in Croatia”, *Rethinking History* 6 (1):77–93.
- Klain, E. & L. Pavic (2002) ”Psychotrauma and reconciliation”, *Croatian Medical Journal* 43 (2):126–137.
- Millar, G. (2012) ”’Our brothers who went to the bush’: Post-identity conflict and the experience of reconciliation in Sierra Leone”, *Journal of Peace Research* 49 (5):717–729.
- Potter, J. (1996/2007) *Representing Reality: Discourse, Rhetoric and Social Construction*. London: Sage Publications.
- Ricœur, P. (2000/2005) *Minne, historia, glömska*. Göteborg: Daidalos.
- Sampson, S. (2003) ”From Reconciliation to Coexistence”, *Public Culture* 15 (1):181–86.
- Schaap, A. (2006) ”The Proto-politics of Reconciliation: Lefort and the Aporia of Forgiveness in Arendt and Derrida”, *Australian Journal of Political Science* 41 (4):615–630.
- Simmel, G. (1908/70) *Kamp!* Uppsala: Argos.

- Steflja, I. (2010) "Identity crisis in post-conflict societies: the ICTY's role in defensive nationalism among the Serbs", *Global Change, Peace & Security* 22 (2):231–248.
- Wohl, M. J. A., M. J. Hornsey & S. H. Bennett (2012) "Intergroup Forgiveness and the Role of Primary and Secondary Emotions", *Journal of Personality and Social Psychology* 102 (2):306–322.
- Åkerström, M., K. Jacobsson & D. Wästerfors (2004) "Reanalysis of Previously Collected Material", 314–327 i C. Seale, G. Gobo, J. F. Gubrium & D. Silverman (red.) *Qualitative research Practice: Concise paperback Edition*. New Delhi: SAGE Publications.

Författarpresentation

Goran Basic är universitetsadjunkt i sociologi verksam vid Lunds universitet. Som forskare har han genomfört fältarbeten i Bosnien och skrivit om efterkrigssamhället samt utvärderat ett projekt inom ungdomsvården. Basics avhandling, *Samverkan blir kamp. En sociologisk analys av ett projekt i ungdomsvården*, baseras på etnografiskt material (observationer och intervjuer) som samlats in för i samband med en projektutvärdering.

Korresponderande författare

Goran Basic, Sociologiska Institutionen Lunds Universitet, Box 114, 221 00 Lund.
E-post: goran.basic@soc.lu.se

Sociologisk Forskning för femtio år sedan

Göran Ahrne

När det första numret av *Sociologisk Forskning* kom ut år 1964 hade sociologi funnits som ett självständigt universitetsämne i Sverige i drygt 10 år. Men det fanns knappast särskilt många etablerade forskare. I sin anmälan till första numret noterar redaktören, den då 27-årige Johan Asplund, att det endast förekommit ett tiotal disputationer inom ämnet sedan starten. Men ett viktigt syfte med tidskriften var enligt Asplund att till allmänheten föra ut resultat ”från den i snabb ökning stadda sociologiska forsknings- och undersökningsverksamheten”.

Det var alltså en ganska ringa skara entusiaster som ägnade sig åt sociologisk forskning. Samtidigt möttes sociologiämnet av stora förväntningar såväl från myndigheter som från näringslivet om att tillhandahålla instrument och underlag för en rationell planering av samhällsutvecklingen (Boalt 1969:83; när det gäller intresset från näringslivet se också Hansen 1999:16). Och Boalt, som var den förste professorn i sociologi vid Stockholms universitet, konstaterar i en skrift om 20 års samhällsforskning: ”Å ena sidan ställdes alltså ganska stora förväntningar på sociologerna, å andra sidan fick de mycket små resurser till sitt förfogande”.

Den nya sociologin identifierades starkt med sin metod, dvs surveyundersökningar. Och det var något helt nytt vid denna tid. Idag, när nyhetsmedia svämmar över av opinions- och attitydundersökningar, kan det vara svårt att föreställa sig hur märkvärdigt det tycks ha varit att presentera resultat från surveyundersökningar. Alla resultat verkar ha varit intressanta.

Men den sociologiska forskningen var också från början kontroversiell och ifrågasatt inom universiteten. Misstänksamheten mot sociologin framgår tydligt i Ingemar Hedenius (1964:254) beskrivning av diskussionerna i betygsnämnd och fakultet angående betyget på den första avhandlingen i sociologi i Uppsala. När man tar del av några av de humanistiska professorernas stora skepticism till sociologisk metod kan man förstå varför sociologerna varit så ivriga att profilera sig mot humaniora.

När jag blev tillfrågad om att skriva något apropå att *Sociologisk Forskning* nu är inne på sin femtionde årgång tänkte jag att det skulle kunna vara intressant att titta lite närmare på innehållet i de första årgångarna av tidskriften. 1964 var också det år då jag började studera sociologi vid Stockholms universitet. Så att granska de första numren av tidskriften, tänkte jag, kunde vara ett sätt att återfå en känsla av vad sociologi var när jag först stiftade bekantskap med ämnet. Jag har visserligen i andra sammanhang gått tillbaka till och skrivit om en del av sociologin från 1950-talet (se Ahrne 1997, 2007), men att kolla lite närmare på artiklarna i de tidiga numren av *Sociologisk Forskning* skulle kunna ge en lite annan bild. Det finns ju en del schablonföreställningar om femtiotal- och den tidiga sextiotalssociologin; den har kallats ett anpassningsparadigm som dominerades av socialpsykologiska perspektiv och man var mest intresserad av människors attityder och trivsel, inte om vilken makt de hade

att påverka sina egna liv. Några av dem som var med på den tiden har protesterat mot denna schablonbild (t ex Edmund Dahlström i en recension i nr 1 1982). Jag tror nog ändå att det fortfarande finns en del fog för denna syn på den tidiga sociologin i Sverige. Genom att gå tillbaka till de första årgångarna av *Sociologisk Forskning* får man emellertid en lite mer nyanserad bild och man får anledning att lyfta fram några andra aspekter av den sociologiska forskningen på 1950-talet, sådant som att det var en ny typ av forskning och att man hade få förebilder eller modeller för hur man egentligen skulle bedriva en mer systematisk forskning om samhällsprocesser och vad det innebar och vad man kunde förvänta sig att nå för resultat. De första sociologerna var pionjärer på gott och ont och om man granskar deras arbeten idag kan en del tyckas konstigt och överspelat. När man tittar på de första numren av tidskriften (och det är lätt att göra idag eftersom alla numren finns tillgängliga på JSTOR) är det också en hel del som sticker i ögonen, till exempel bristen på referenser och litteraturlistor, de utbredda tabellerna liksom frånvaron av kvinnliga artikel-författare.

Redan om man tittar på omslagets insida på det första numret så hajar man till när man ser att utgivningen har stötts av Föreningen Svenska Marknadsundersökningsinstitut, LKAB, Marknadssociologiska gruppen i Uppsala samt Tidningsstatistik AB. Men detta bekräftar väl bara att det fortfarande år 1964 fanns ett intresse från näringslivets sida för sociologisk forskning, något som kan förvåna oss idag när vi vet att det är ytterst få sociologer som arbetar i den privata företagssektorn. Men kanske tröttnade de ganska snart för den forskning som redovisades i de första årgångarna av tidskriften gav antagligen inte så mycket tillbaka för pengarna. Och att det började finnas något av en besvikelse över vad sociologerna i Sverige lyckats prestera under sina första femton år finns antytt redan i det första numret av tidskriften i en artikel av Ulf Himmelstrand (se även Asplunds artikel i nr 2 1966 och Segerstedt 1968:104).

Alltnog. Jag har tittat närmare på de fyra första årgångarna av *Sociologisk Forskning* (1964–1967). Det är de årgångar som kan ses som mest typiska för den tidiga och första sociologin i Sverige. Redan i nummer 1 1968 hörs andra tongångar från till exempel Joachim Israel i en artikel där han går till skarpt angrepp mot den sociologiska forskningen i Sverige och anklagar den för att vara vetenskapsteoretiskt naiv och alltför inriktad på mikrosociologisk teori och dessutom vara alltför lite inriktad på ett kritiskt förhållningssätt. Men denna artikel står verkligen också i skarp kontrast till hans egen artikel i föregående nummer (alltså nr 4 1967 med titeln "Sociala kontakter, attityder och föräktenskapliga sexuella beteenden"). Förändringen av sociologin tycks alltså ha gått ganska snabbt mellan 1967 och 1968. En föraning av denna omsvängning får man också i Göran Therborns skarpt kritiska recension i nummer 4 1967 av en lärobok i sociologisk teori redigerad av Johan Asplund. Men det är inte ämnet för denna betraktelse.

I föreställningen om den tidiga sociologiska forskningen i Sverige ligger att den var tydligt probleminriktad; forskningen skulle bidra till att lösa samhällsproblem. Men en sådan föreställning bygger nog mer på just förväntningar på vad sociologerna skulle åstadkomma än vad de verkligen gjorde eller ville göra åtminstone när man ser

till vad artiklarna i de fyra första årgångarna handlar om. Innehållet är förvånansvärt brokigt och framför allt inte särskilt uppbenbart probleminriktat.

I samband med den första utvärderingen av sociologin i Sverige i slutet av 1980-talet gjorde Janne Jonsson och Michael Tåhlin (1989) en värdefull genomgång och analys av innehållet i *Sociologisk Forskning* 1964 till 1985. Fast deras beskrivning av vilka ämnesområden som tagits upp i artiklarna var inte särskilt upplysande. Av en tabell framgår att 73 procent av artiklarna åren 1964–1967 täcker antingen allmän sociologi eller övriga ämnen. Resten var arbetslivsociologi (17 procent) och politisk sociologi (11 procent). Det är alltså det allmänna och det övriga som dominerar. Om jag, efter att ha gått igenom årgångarna 1964–67, skulle göra en indelning i områden skulle jag säga att kultursociologi är det område som har flest artiklar. Det hade jag nog inte väntat mig. Men hit hör två empiriska artiklar av Harald Swedner; en som handlar om hur ofta människor i olika socialgrupper gått på teater och den andra handlar om läsvanor i olika socialgrupper. I nummer 4 1964 publiceras under en särskild rubrik tre artiklar om beteendevetenskapliga aspekter på musik skrivna av Bertil Sundin, Göran Nylöf och Johan Asplund. Artiklarna behandlar på olika sätt attityder till olika sorters musik och utommusikaliska faktors betydelse vid värderingen av popmusik. I nr 4 1966 återkommer Nylöf med en artikel om musikalisk tolerans och intolerans bland anhängare av olika slags musik. Till avdelningen kultursociologi måste man också räkna en artikel om artiklar och recensioner i dagspressen av Göran Gustafsson och en artikel av Karl-Erik Rosengren om litteratursociologi (nr 3 1967)

Totala institutioner är ett kärt sociologiskt ämne, som också behandlas i åtminstone tre artiklar av de första årgångarna. En artikel om hur man rekryterar medlemmar till Jehovas vittnen av Göran Gustafsson (nr 3 1964) samt två artiklar av Sten Johansson. Den första handlar allmänt om förändring i totala institutioner (nr 2 1965) och den andra är en empirisk undersökning om kustodialism bland personal på mentalsjukhus (nr 1 1966).

Ett annat ämnesområde som förekommer i ett flertal artiklar är sexualitet och framför allt handlar det om föräktenskapliga sexuella förbindelser. Det börjar med två artiklar av Georg Karlsson i nummer 2 och 3 1964 som redovisar resultat från en enkätstudie år 1960 på några folkhögskolor om elevernas sexuella vanor och attityder. Studien hade delvis bekostats av RFSU. Dessa artiklar bygger helt på ett stort antal enkla men stort uppslagna tabeller. I artiklarna redovisas inga frågeställningar eller slutsatser bara resultat och mest i form av procentandelar. Det går inte att förstå hur dessa artiklar ser ut om man inte föreställer sig att det måste ha funnits en fascination bara över att över huvud taget kunna få fram siffror på människors beteenden. Och i nummer 3 1965 redovisar Georg Karlsson resultat som han fått från en replikation år 1965 av den tidigare undersökningen. I nummer 1 1965 finns en artikel av Joachim Israel och Sten Johansson om ålder vid första coitus bland värnpliktiga och i nummer 4 1967 finns dessutom den artikel av Israel som jag nämnde ovan. Men ingenstans framgår egentligen varför detta ämne ansågs så intressant.

Mer förväntat är att det i dessa årgångar finns sammanlagt fem artiklar, såväl empiriska som teoretiska, som handlar om arbete och arbetsmarknad. Två är förfat-

tade av Bertil Gardell. I övrigt finns några artiklar som berör olika aspekter av makeval av Jan Trost. Forskning om alkohol tas upp i två artiklar. Ytterligare andra handlar om samerna i det svenska samhället av Edmund Dahlström (nr 1 1967). I nummer 4 1964 finns en mindre enkät om sociologi och matematik som besvaras kortfattat av Gösta Carlsson, Johan Asplund, Edmund Dahlström, Georg Karlsson och Torgny Segerstedt. I nr 2 1965 publicerades en artikel med titeln "Utfrysta utlänningar?", som väckte en del debatt i senare nummer. Den mest renodlade socialpsykologiskt inriktade artikeln var skriven av Bo Andersson och Joachim Israel och hade titeln "Analys av ett konformitetsexperiment med hjälp av graf- och balanst teori" (nr 4 1966).

Sammantaget tycker jag att såväl bredden som inriktningen på den sociologiska forskning som presenterats i dessa nummer är ganska förvånande och knappast i linje med föreställningar om en problem- och planeringsinriktad vetenskap. Sociologerna verkade inte vara så intresserade av att bara göra vad som förväntades av dem åtminstone inte när det gällde det som man publicerade i sin egen tidskrift.

Av Jonssons och Tåhlns undersökning framgår att andelen empiriska artiklar i *Sociologisk Forskning* under hela perioden 1964 till 1985 legat under hälften (1988:114). Och det gäller även för de fyra första årgångarna. Det kanske är lite förvånande att den teoretiska diskussionen är så pass omfattande även i de nummer jag har tittat på. Redan det första numret inleds med en artikel av Torgny Segerstedt med titeln "Om sociologiens teori: en inledning" i vilken han utvecklar sin egen normteori. Syftet är att försöka ringa in och specificera det sociala, vad som är specifikt med ett socialt beteende. Och i nummer 4 1966 finns en artikel av Erik Allardt om Segerstedts normteori. Denna artikel är egentligen en längre recension av Segerstedts bok *The Nature of Social Reality*. I ett tidigare nummer av denna årgång publiceras en artikel med titeln "Erik Allardts makrosociologi" skriven av Bo Andersson (nr 1 1966). Och i nummer 2 1967 finns en artikel om rollteori författad av Jan Trost. Så det fanns en tydlig ambition att föra en teoretisk diskussion inom sociologin i Sverige. Och inte heller saknades det något om de sociologiska klassikerna; åtminstone tre artiklar tar upp Max Webers sociologi. Hundraårsminnet av Webers födelse år 1864 uppmärksammas i en kort artikel av Erland Sundström i nummer 3 1964. I nummer 3 1966 finns två artiklar som diskuterar Webers tankar om den protestantiska etiken och kapitalismen skrivna av Sten Johansson respektive Johan Asplund.

Till de teoretiska eller kanske snarare vetenskapsteoretiska ambitionerna i tidskriften måste man också räkna de artiklar som närmast hör till det som har kommit att kallas "mjukdatadebatten" som fördes i årgång 1966. Denna debatt kommer att bli föremål för en särskild artikel och därför tar jag inte upp den här.

Det fanns alltså absolut teoretiska ambitioner. Men med dagens mått måste man ändå konstatera att de teoretiska bidragen i de första årgångarna av *Sociologisk Forskning* var ganska torftiga i den meningen att de inte anslöt sig till eller tog spjörn emot någon pågående teoretisk diskussion. Och kanske var det så att man inte upplevde att det fanns någon sådan att utgå ifrån eller också var man inte tillräckligt bekant med den. Talcott Parsons arbeten uppfattades i alla fall inte som relevanta (se Asplund 1987), men man kan tycka att man åtminstone borde ha tagit ställning till

dem. Men: "Uppsalasociologin, liksom svensk sociologi i allmänhet, missade chansen att utvecklas i dialog – gärna kritisk – med en grand theory" (Asplund, 1987:137).

Utifrån dagens perspektiv är det märkligt att se och läsa teoretiska artiklar som i det stora hela saknar eller i varje fall har väldigt få referenser till andra arbeten. Segerstedts artikel har inga referenser och Allardts artikel om Segerstedt (som ju egentligen är en recension) har det inte heller. Bo Anderssons artikel om Allardts makrosociologi har dock en referenslista, men den omfattar endast sex böcker. Och Bo Andersson var ändå då verksam i USA (vid Stanford).

Även många empiriskt inriktade artiklar saknade helt referenser. Man måste ha upplevt att man gjorde undersökningar vars motsvarighet aldrig hade gjorts. Och det var långt från någon logisk empirism med hypoteser som härletts från tidigare teorier. Här var man ute på oplöjd mark och man tycks ha upplevt att det inte fanns något att förhålla sig till. Här var det siffrorna som talade sitt eget språk. Och det gjorde de kanske också till en del. Swedners artiklar om teaterbesök och läsvanor till exempel diskuterades en del och fick, vad jag förstår, en viss uppmärksamhet utanför sociologernas lilla skara. Men idag hade det varit otänkbart att publicera sådana undersökningar utan ingående referenser till diskussionen om till exempel Bourdieus sociologi.

Bristen på referenser i artiklarna i de första årgångarna av *Sociologisk Forskning* uppmärksammades av Jonsson och Tåhlin och de noterar att "första utgivningsåret saknade 13 av 16 artiklar referenser över huvud taget" (1989:121). De har också räknat ut det genomsnittliga antalet referenser per artikel i tidskriften fram till 1985. I början av 1980-talet låg det genomsnittliga antalet referenser på omkring tjugo, men det steg snabbt till omkring trettio år 1985 (a.a. sid. 120). Vid en hastig koll i de senaste årgångarna får jag det till att genomsnittet på antal referenser har ökat ytterligare till minst fyrtio per artikel.

Vid en jämförelse med den *Sociologiska Forskning* som redovisas i de första årgångarna tycks det ganska tydligt att forskningsfronten har flyttats framåt. Och det vore ju förskräckligt om det inte var på det viset. Både de metodologiska och teoretiska insikterna och färdigheterna har utvecklats och vi har blivit mer sofistikerade. Vi känner bättre till villkoren för och möjligheterna att bedriva samhällsforskning och vi har väl fått lite mer kunskaper om hur samhällsprocesser sker. Men det man kan avundas de sociologiska pionjärerna är väl något av deras naivitet, om uttrycket tillåts, och deras oförställda och självklara nyfikenhet och upptäckarglädje. Och det vi har gemensamt med den första generationen sociologer i Sverige är väl fortfarande det svåra sökandet efter att nagla fast innebörden i det sociala. Om man bortser från formalia av olika slag var kanske andan i den sociologiska forskningen för femtio år sedan ändå inte så annorlunda än idag.

Referenser:

(Hänvisningar till artiklar i Sociologisk forskning finns i texten)

Ahrne, G. (1997) "Vad hände på åttiotalet?", *Sociologisk forskning nr 1–2*.

Ahrne, G. (2007) *Att se samhället*. Malmö: Liber.

Asplund, J. (1987) "Sociologistudier i Uppsala i början av sextiotalet" i K. Fridjonsdottir (red.) *Om svensk sociologi. Historia, problem och perspektiv*. Carlssons bokförlag.

Boalt, G. (1969) "Sociologi" i *20 års samhällsforskning*. Stockholm: P A Norstedt & Söners förlag.

Hansen, L. (1999) *Sociologiska institutionen i Göteborg 1959–1999*. Göteborg University: Department of Sociology Monograph no 72.

Hedenius, I. (1964) "Tre akademiska artiklar" i I. Hedenius (red.) *Konsten att väcka förargelse*. Malmö: Bo Cavefors Bokförlag.

Jonsson, J. & M. Tåhlin (1989) "Svensk sociologi 1964 – 1985" i E. Allardt, S. Lysgaard & A. Sörensen *Sociologin i Sverige. Vetenskap, miljö och organisation*. HSFR och UHÅ. Uppsala: Swedish Science Press.

Segerstedt, T. (1968) *Att studera sociologi. En inledning till sociologiens studium*. Stockholm: Svenska Bokförlaget Norstedts.

Recensioner

Avhandlingar i Sociologi

Moa Bursell (2012) *Ethnic Discrimination, Name Change and Labor Market Inequality. Mixed approaches to ethnic exclusion in Sweden*. Stockholm University.

Individuals' welfare and integration into modern societies largely depend on their ability to access jobs in the labor market, yet research shows that some ethnic groups have problems finding jobs. In her PhD dissertation Moa Bursell aims to study the main obstacles to labor market inclusion of non-Western immigrants in Sweden. Secondly, she studies strategies to overcome exclusion, such as name change. Empirically the thesis utilizes multiple data and methods: A field experiment, statistical methods, and interview data.

How can we understand ethnic discrimination? Bursell defines ethnic discrimination in hiring as occurring "... when an applicant is evaluated more negatively than applicants from the dominant ethnic group by virtue of his or her ethnicity" (Bursell 2012:12). According to Bursell, employers discriminate, consciously or un-consciously, either because of ethnic homophily (i.e. they prefer people they classify as belonging to their in-group), or because they dislike (are prejudiced against) people they perceive as different from themselves, or because they believe that individuals from certain ethnic groups are less productive. These explanations might seem different, but Bursell argues they all relate to stereotypes.

Alternatively, we may understand discrimination within a neo-classical framework. According to the theory of statistical discrimination employers discriminate ethnic minorities because they lack information about the productivity of each individual applicant, and therefore rely on their beliefs about the average productivity of the ethnic group they perceive the applicant belong to. If these beliefs are false, statistical discrimination is also rooted in stereotypes.

Empirically it is very difficult to document discrimination. Discrimination can be measured in three ways, according to Bursell. Using quantitative data to analyze ethnic inequalities in job hiring (or wages), the researchers can control for individual, occupational and firm characteristics. The residual in this equation, i.e. the so-called unexplained ethnic gap, can be interpreted as discrimination. The 'residual approach' is criticized for omitted variable bias, as well as measurement errors in the control variables. Another strategy might be to interview employers about their hiring decisions, yet there may be discrepancies between what they say they do and what they do. A promising strategy, recently "re-invented" in social sciences, is using laboratory experiments, yet the problem with external validity due to the artificial social settings is not overcome. Therefore, Bursell sets out to measure discrimination by field experi-

ments; in particular she uses correspondence tests, which means sending fake applications to real-life job advertisements.

The thesis includes four papers. *Paper I: The Multiple Burdens of Foreign-Named Men – Testing Ethnic Discrimination in the Hiring Process*. In this paper Bursell documents ethnic discrimination in the Stockholm area. Pairs of equally qualified applications, with Swedish and Arabic/African names, have been sent to 1700 jobs in 16 occupations in the larger Stockholm area. The results show that discrimination seems primarily to be practiced by men directed against male applicants with foreign names, whereas employers in female dominated occupations seem to practice both ethnic and gender compensation, favoring foreign-named men. Overall the correspondence tests show that Swedish-named applicants were called back twice as often as applicants with Arabic/African names.

Paper II: The Reverse Gender Gap in Ethnic Discrimination: Employer Stereotypes against Men and Women with Arabic Names (with Arai & Nekby). This paper is designed as a two-stage study. First, the authors choose 5 of the 16 occupations in paper I, comparing only Arabic and Swedish named applicants, to establish a baseline measure of discrimination. Second, they enhance the CV of the Arabic-named applicants with 1, 2 or 3 years additional work experience, to test if increased merits can compensate for ethnic discrimination. This way, they can explore "the strength of observed employer stereotypes against minority job applicants" (Bursell 2012: 87). The results show that the ethnic call-back gap for women now disappears, i.e. Arabic named women can compensate if they have higher qualifications than Swedish named female applicants. This is, however, not the case for men.

Paper III: Comparing Fictitious and Real Persons: Explaining the Unexplained Ethnic Labor Market Gap from Register Data. A Replication of a Randomized Field Experiment in Sweden. (with le Grand). Addressing the critique against the residual definition of discrimination as well as the critique against correspondence testing, this paper combines the two methods, using register data and propensity score matching to create real life "twins" of the fictive individuals in the correspondence tests, and then analyzing the labor market outcomes of these "twins". Interestingly, some of the results of the PSM are not in line with the results from the correspondence tests, and the authors will have to take another look at why this is the case.

Paper IV: Name Change and Destigmatization Strategies among Middle Eastern Immigrants in Sweden. It has been documented that immigrants who changed their names have had a larger increase in their annual earnings than immigrants not changing their name. In this paper, published in *Ethnic and Racial Studies*, vol. 35, 2012, Bursell analyses interviews with 45 individuals who have changed their name, asking why they did so. Family trouble, ethnic identity, adaptation to expected or experienced stigmatization and discrimination were the most frequent answers. Many were pragmatic about the name change. Aiming at better opportunities, they used their new name in the labor market while maintaining their real name in private life.

Scandinavian welfare states depend on high labor market participation, and integration of immigrants and their children into jobs in the labor market is very im-

portant – for individuals, their families, and the society. Bursell's PhD thesis addresses equal opportunities, norms of fairness and just treatment. Using classical as well as innovative empirical designs, well suited for measuring and understanding ethnic discrimination and labor market inequality, this thesis improves our understanding of how and why ethnic discrimination takes place in the labor market.

Gunn Elisabeth Birkelund

Department of Sociology and Human Geography, University of Oslo

Niklas Westberg (2012) *Meddelanden från enskildheten. En sociologisk studie av ensamhet och avskildhet*. Göteborg: Bokförlaget Daidalos.

”Jag lever inte ensam! Jag lever själv!” säger min vän bestämt i en vägran att förknippas med den negativa laddning som begreppet ”ensam” dras med. Niklas Westberg har ägnat sig åt att undersöka denna laddning och dess förhållande till avskildhet och socialitet i en avhandling om enskildhet: ofrivillig ensamhet och självvald avskildhet. Han har tagit hjälp av ett varierat material. För det första ”sambällstexter” från olika genrer: forskning, teorier och i mindre utsträckning skönlitteratur om ensamhet och avskildhet. För det andra förfogar han över ett internetmaterial från två internet sajter: en kontaktförmedling för ensamma (Förmedlingen) och en sammanslutning för människor som hyllar avskildhet (Eremitaget). På sajterna publiceras kontaktannonser och inlägg vilka är författade av människor som är självdefinierat ensamma eller avskilda.

Westberg arbetar med frågeställningar som hur enskildhetens problem och lösningar konstrueras, gestaltas och förklaras. Han undersöker också identitets- och gemenskapsprocesser i internetmiljöer där enskilda möts. Analyserna är inspirerade av samstämmiga teoretiska perspektiv som etnometodologi, diskursanalys, narrativ teori, retorisk socialpsykologi och analys av *accounts* – perspektiv som används självständigt och ibland frimodigt.

I en grundlig analys av sambällstexterna visar Westberg att ensamhet konstrueras som ett problem och ett samhälleligt eller individuellt misslyckande. Den ensidiga beskrivningen av ensamhetens patologi väcker gärna en offerdiskurs till liv som kan användas av ensamma för att förklara sin situation och därmed också fräntas ansvar för den. Författaren framhåller också att en stark betoning på gemenskap som samhälleligt ideal kan göra ensamheten till en än större och skamfylld avvikelse.

Perspektiven på avskildhet är mer nyanserade. Här gör forskningen en distinktion mellan frihet från något och frihet till något. Den avskilda kan röra sig från social vantrivsel, omsorgsbördor, andras beroende, lidande och begär. Ett annat motiv för avskildhet kan vara att man vill röra sig mot något åtråvärt: självbestämmande, autonomi, autenticitet. Texterna lyfter fram värden och kvaliteter i avskildhet som inte går att förverkliga genom social samvaro. Det framställs alltså inte som ensidigt negativt eller problematiskt att välja bort det sociala.

Om ensamhet förr innebar att inte ha någon att dela sin berättelse med, finns nu, genom internet en offentlig arena som möjliggör ett slags kollektiv ensamhet. "Förmedlingen" är en svensk sektion av en internationell och ideell kontaktförmedling. Den vänder sig till ensamma, kanske deprimerade människor som söker sina likar. Budskapet är tydligt, den sorgfria göre sig icke besvär: "Om du är lycklig, utåtriktad och har massor av vänner så är denna sajt definitivt inget för dig!" (s. 53) "Eremitaget" är en engelskspråkig hemsida med bland annat ett diskussionsforum. På hemsidan förekommer alltså inte bara självpresentationer utan även viss interaktion kring råd och dåd. Här finns idéer om "sanna eremiter" och "eremitsträvanden."

En hemsida för eremiter ter sig som klippt och skuren ur ett Monty Python-manus – här finns minst sagt en inneboende paradox (vilket det för övrigt finns även i föreningar för ensamma; så snart man förenas är man ju i viss mening inte ensam längre). Paradoxen uppmärksammas också av deltagarna själva som har en ganska infekterad debatt kring huruvida man kan vara "riktig" eremit om man ens tittar på hemsidan. Men de avskilda är framför allt upptagna av ideologiska frågor och livsstilsprat mer än spörsmål om att gå i kloster eller sätta sig allena på en bergstopp.

Förmedlingens ensamma kontaktannonser beskriver sig själva som otillräckliga och ensamheten som påtvingad och lite skamfylld. Eremitagets medlemmar framstår snarare som självtillräckliga och egenkärt stolta över sin självvalda avskildhet. I det förra fallet förmedlas ett offrets passivitet, i det senare ett aktörskap som är förunnat ett fåtal särskilt karaktärsfasta individer. Oavsett ensammas och enskildas porträtterade olikheter (som ofta smälter samman och blir till likheter) måste båda situationerna förklaras i ett samhälle där social gemenskap värderas högt: Varför är du ensam? Varför väljer du att avstå? Inspirerad av C Wright Mills menar Westberg att det uppstår en frågesituation.

Hur man förklarar sin situation – gör den förklarlig – är en viktig ingrediens i individers självpresentationer. Niklas Westbergs internetmaterial dignar av så kallade accounts (förklarande ursäkter och rättfärdiganden) och han poängterar att hur man väljer att presentera sig påverkar om man framstår som ensam eller avskild – inte bara inför andra utan kanske även inför sig själv. Den "egentligenjargong" som författaren urskiljer är ett kraftfullt berättelseverktyg: "Egentligen är jag en rätt vanlig tjej med undantag av det sociala som gjort livet till en pina." (s. 138) Jag hade gärna sett en grundligare analys av dessa frekventa separationer mellan skribentens egentliga jag och det nuvarande, tillfälliga jaget.

Oaktat en mängd olika sätt att förstå enskildhet (sociologiska, existentialistiska, kognitionspsykologiska etc.) är det tydligt att framför allt individualpsykologisk och medicinsk terminologi har integrerats i deltagarnas beskrivningar av enskildhetens orsaker, särskilt när det gäller ensamhet. Denna resonans till övergripande samhällsliga diskurser – själva grunden till frågesituationen – tror jag hade fångats bättre med hjälp av material från populärmedier än av (huvudsakligen) samhällsvetenskaplig teori. Och då kanske hellre på temat tvåsamhet och gemenskap, snarare än ensamhet. Det är ju påbudet om gemenskap som den enskilda så att säga bemöter. För trots sofistikerade ansatser att länka samman internetmaterialet med samhällstexterna läm-

nas jag med intrycket att ha läst två olika böcker på samma tema. Samtidigt är det tydligt att författaren i första hand har drivits av intresset för fenomenet enskildhet (och i ett senare skede hur enskilda förklarar sig). Westbergs skildring av olika sätt att se på enskildhet i den vetenskapliga litteraturen är dessutom välskrivet, lärorikt och intresseväckande.

Även om jag på vissa ställen har störts av en viss snårighet i texten präglas avhandlingen av en omsorgsfull noggrannhet och eftertänksamhet som för tankarna till ”äldre” (läs gedigna) doktorsavhandlingar. Omsorgen visar sig i att jag kvickt får svar på funderingar eller invändningar som jag klottrar i marginalen – ofta redan på nästa sida. Det vittnar om författarens uthållighet och förmåga att vända och vrida på resonemangen. Niklas Westberg har skrivit en sociologiskt inspirerande avhandling om ett fenomen som på ett eller annat sätt berör alla människor.

Katarina Jacobsson

Socialhögskolan, Lunds universitet

Övriga recensioner

John A. Hall (2010) *Ernest Gellner: An Intellectual Biography*. London: Verso.

Få moderna tänkare har täckt så många och så vidsträckta ämnen som Ernest Gellner (1925–1995): hans skrifter handlar om allt från den engelska vardagsspråksfilosofin till antropologins metodologi och nationalismens natur och funktion. Det ställs således stora krav på den som gjort det till sin uppgift att sammanfatta hans liv och verk. Gellners f.d. student och vän John A. Hall får det inte lättare av att han, som titeln antyder, både avser att ge en kronologisk redogörelse för Gellners liv och karriär samt en översikt över, och analys av, hans idéer och teorier.

Hall löser uppgiften genom att dela upp sin bok i ett antal tydligt avgränsade block, där vissa är biografiska medan andra fokuserar på olika intellektuella teman (islam, nationalism, m.fl.). Detta skänker tydlighet och överblick; det omfattande och komplexa materialet delas upp i mindre, greppbara bitar. De inledande kapitlen är strikt biografiska och behandlar bl.a. Gellners judisk-tjeckiska rötter, uppväxten i Prag samt flykten till London. Här beskrivs även studietiden vid Oxford, där Geller valde att läsa "Modern Greats" – det tvärvetenskapliga programmet i filosofi, statsvetenskap och ekonomi. Detta val slog an tonen för hans karriär, som kom att bli starkt tvärvetenskaplig.

I de följande kapitlen beskrivs Gellners första steg på den akademiska banan. Han valde att specialisera sig i (analytisk) filosofi och fick redan 1947 anställning som lärare i detta ämne vid universitetet i Edinburgh (utan att ha doktorerat – tiderna var annorlunda då). Emellertid fortsatte han att underhålla sitt starka intresse för samhällsvetenskaperna och påbörjade 1954 doktorandstudier i socialantropologi vid London School of Economics – ett vid den tiden minst sagt ovanligt val för en ung och lovande filosof. Som Hall påpekar spelade antropologin en avgörande roll för Gellners filosofiska utveckling under 50-talet: det var genom fältarbetet bland marockanska berber (s. 68) och samtal med antropologerna vid LSE (s. 43) som han blev övertygad om att vardagsspråksfilosofin – som vid denna tid dominerande brittisk filosofi – ger en helt felaktig bild av hur mänskliga kulturer (eller "språkspel", för att använda vardagsspråksfilosofernas egen term) fungerar. Detta blev ett viktigt tema i Gellners första bok, *Words and Things* (1959), där han gick till ursinnig attack mot vardagsspråksfilosofin; en attack som *de facto* gjorde Gellner till *persona non grata* inom den brittiska filosofin (s. 126). Han kände sig mer hemma i samhällsvetenskaperna – i synnerhet i antropologin – och fastän han fortsatte att publicera på filosofiska teman, särskilt under 60- och 70-talen (se bl.a. *Legitimation of Belief*, 1974, och artikelsamlingen *The Devil in Modern Philosophy*, 1974), kom han gradvis att mer och mer betraktas som en sociolog och antropolog, och mindre och mindre som en filosof.

Hall ägnar mycket utrymme åt portalverket *Thought and Change* (1964), där

många av de idéer som Gellner sedermera blev känd för – inte minst hans nationismteori – behandlas för första gången. Argumentationen i denna bok är emellertid så sammanpressad att den ofta är svår att följa (med Alisdair McIntyres pregnanta formulering är det en tunn bok ur vilken ”tjugofem tjocka böcker skriker på att få komma ut”; s. 156) och inte minst av det skälet vann den mindre spridning än den förtjänar. Istället var det inte förrän med publiceringen av *Nations and Nationalism* 1983 som Gellner slog igenom på allvar som nationalismteoretiker. Gellners teori var starkt funktionalistisk: industrisamhället krävde, till skillnad från jordbrukssamhället, en hög grad av kulturell homogenitet (en nation, med andra ord) och nationalismens funktion var att se till att sådan kulturell homogenitet skapades. Således hade nationalismen inte uråldriga rötter, som de flesta nationalister själva hävdade, utan var en helt och hållet modern företeelse som uppstod i och med industrialismens genombrott.

80-talet var överhuvudtaget ett framgångsrikt decennium för Gellner: han erhöll den prestigefyllda William Wyse-professuren i socialantropologi 1984 och hans kritiska uppgörelse med psykoanalysen (*The Psycho-Analytic Movement: The Cunning of Unreason*, 1985) fick lysande recensioner. De sista tio åren av sitt liv var han en firad akademisk stjärna, och flera av de böcker som han skrev då – inte minst *Conditions of Liberty* (1994) om betydelsen av ett starkt civilt samhälle – blev mycket omtalade.

Halls redogörelse för Gellners liv och verk är noggrann och väldisciplinerad – alla större teman behandlas utförligt, och inget tillåts dominera på de andras bekostnad. Vad som dock i viss mån saknas är ett försök att analysera hur de olika delarna av Gellners mångfacetterade tankevärld hänger ihop. Denna tankevärld var nämligen ovanligt enhetlig, något som inte minst framgår av det faktum att trots att Gellner deltog i en lång rad debatter i frågor som vanligen ses som radikalt olika, så var hans skriv- och argumentationssätt alltid detsamma. Istället för att anpassa sig till olika ämneskonventioner, höll han sig till sin karakteristiskt lediga, otekniska och mycket eleganta stil oavsett ämne; om det så var universaliserbarhetsbegreppets betydelse i moralfilosofin eller den mänskliga historiens struktur. Även teoretiskt och metodologiskt är hans skrifter mycket likartade: i hans händer får filosofin starka inslag av samhällsvetenskaperna, och omvänt. Han använde sig så att säga av all sin kunskap i alla sina skrifter – hans vetande var inte, såsom är blott alltför vanligt, uppdelat i olika avgränsade fack. Denna tankemässiga enhetlighet gör Hall inte riktigt rättvisa åt: hans metod att dela upp boken i tydligt åtskilda block gör som sagt varje enskilt tema överblickbart, men samtidigt leder den till att de olika delarna inte riktigt knyts samman till en helhet.

Men detta är en smärre invändning mot en på det stora hela utmärkt och mycket njutbar bok. Den ger inte bara en balanserad och välstrukturerad redogörelse för Gellners publicerade verk utan innehåller även en del mycket intressanta referenser till olika opublicerade texter såsom ”The Notes” (som Hall kallar dem): en samling aforistiska anteckningar från det sena 50-talet och det tidiga 60-talet som innehåller tidiga versioner av många idéer som Gellner först långt senare utvecklade systematiskt. Dessutom innehåller de biografiska delarna många intressanta upplysningar

som kastar nytt ljus över Gellners teorier. Allt detta gör boken mycket användbar för var och en som är intresserad av denne fascinerande och makalöst kreativa tänkare.

Stefan Schubert

Filosofiska institutionen, Lunds universitet

Stephan Moebius & Markus Schroer (red.) (2010) *Diven, Hacker, Spekulanten. Sozialfiguren der Gegenwart*. Berlin: Suhrkamp.

Sociologin äger som bekant en egen genre för att ta tempen på samtiden: vi lider inte direkt någon brist på så kallade *Zeitdiagnosen* som vet berätta att vi (snart) lever i ett nytt slags samhälle. Det postindustriella samhället, projektsamhället, nätverkssamhället ... Listan kan göras lång. Men samtiden kan fångas in också på andra sätt, och väl så effektivt, vill jag inflika, om man bara avstår från ambitionen att sammanfatta allt i en etikett för det nya samhället. Ett exempel på det som jag gärna rekommenderar är en antologi av Stephan Moebius och Markus Schroer med titeln *Diven, Hacker, Spekulanten. Sozialfiguren der Gegenwart* (Berlin: Suhrkamp 2010).

Antologin handlar nu om fler socialfigurer – om nu inte sociala typer vore bättre svenska – i samtiden än divor, hackers och spekulanter. Närmare bestämt får vi en bred rundmålning av samtiden genom sociologiska porträtt av inte mindre än trettiofyra socialfigurer, alfabetiskt presenterade från amoklöparen (skolskjutningarnas aktör) till voyeuren, nedtecknade av trettiofyra författare. Varje porträtt är på drygt tio sidor (med något undantag). För den som någon gång redigerat en antologi kan detta framstå som ett självmordsprojekt som riskerar att aldrig bli färdigt, men den här boken är publicerad och resultatet är förvånansvärt bra.

Att läsa samtiden genom dess socialfigurer är ett lika enkelt som fruktbart grepp. I sin mångfald har de skulle jag våga hävda mer att säga om samtiden än tidsdiagnosens etiketter. Socialfigurerna tillhandahåller nämligen en lika samlad som bred ansats: bred i så måtto att mängden figurer befolkar mångahanda platser i det sociala landskapet, samlad eftersom det handlar just om sociala figurer, eller typer. Bredden visar sig i att några av dessa typer är knutna till arbetslivet, som experten, *homo academicus*, rådgivaren eller den medieintellektuella, men de flesta är det inte, som flyktingen och flanörer, terroristen och turisten, fanet, förloraren och diletanten. Merparten av figurerna återfinns på flera sociala arenor. Därför vore det fel att förstå dem som roller som bokens redaktörer inflikar i sin korta inledning.

Greppet som varje författare tar på sin sociala figur varierar, och det med nödvändighet, givet bredden av de granskade typerna. Som regel handlar det dock om att typisera figuren genom att demonstrera dennas specifika egenskaper och relationer, men också om att utveckla själva subjektpositionen, det vill säga bestämma vilka dispositioner som positionen kräver för att nu apostrofera Bourdieu. Typen förstås alltså både inifrån och utifrån. Centralt är vilka praktiker dessa figurer utvecklar: vad de

har för sig eller utför. Vad som sedan gör typen samtida hör naturligtvis också till bilden. Eftersom utrymmet för varje typ är begränsat, handlar det om koncentrerade bestämningar, men de är som regel grundade i empirisk forskning, ofta den författaren i fråga själv bedrivit.

Som recensent vore det fel att försöka säga något om varje behandlad socialfigur, så låt mig i stället kort peka på hur några av dessa typer kan förstås. ”En manager är den som i alla situationer förutsättningslöst tror på suboptimala förhållanden som bara väntar på honom och hans optimeringsförslag” menar Dirk Baecker. Managern blir ett slags efterföljare till upplysningssmannen. Management blir en sorts *confidence game* för att tala med Goffman. Suboptimalitetens bristdiagnos är managern alltid på jakt efter. Han blir en parasit som lever av treenigheten arbetsdelningen, hierarkin och projektet. För att lyckas med det måste följande tre saker förhindras: den spontana arbetsdelningen, hierarkins kortslutning samt projektens utbyte med varandra. För en manager är två regler A och O: få andra att se hur deras arbete hänger samman med de andras arbete samt inlåt dig bara på problem som du själv har definierat.

För simultanten – också känd som synkronisten – är det avgörande inte att inrikta sin ansträngning på att höja tempot som på att förtäta tidsanvändningen genom att göra fler och fler saker samtidigt. Idealet är ett liv utan tidsförluster – också på fritiden. Mobilen är alltid med ty något viktigt kan alltid komma emellan. Stabila strukturer och långfristiga förpliktelser utgör bara hinder för det självständiga liv hon vill föra. Hon är alltid nåbar, har alltid flera järn i elden och nyttjar varje uppkommande synergieffekt. Kapitalismens intensifieringsimperativ opererar inte längre linjärt utan just synkront. Klockan räcker inte länge till för att organisera tidsanvändningen; parallellt med det relativiseras punktlighetsnormen: som tillförlitlig räknas numer den som förmår att informera om sin försening, menar Karlheinz Geißler.

Vad vore samtiden utan spekulanter? Spekulanten är – enligt Urs Stäheli – specialist på den ekonomiska framtiden: han inte bara förutser den, han skapar den. Han måste därför i marknadens utveckling se vad andra ännu inte ser. Samtidigt måste han kontrollera sin spekulativa inbillningsförmåga. Kort sagt måste han förena två högst svårförenliga logiker med varandra: å ena sidan en intuitiv känsla för marknaden, å andra sidan den rationella kontrollen av denna känsla med hjälp av matematiska modeller. Spekulanten tar på sig risker, men får också en kick av dem. Spekulanten lider under ett narrationsförbud: han kan inte göra sina fiktioner till berättelser eftersom de skulle missa de chanser som nu är under uppsegling. Spekulantens identitet blir därmed undflyende när den inte kan grundas i något ursprungligt eller någon tradition. Han blir till en andra ordningens grundlöse betraktare. Spekulanten känner ingen gemenskap, utan måste heroiskt inrätta sig mot majoriteten. Ändå är spekulanten en populärkulturell figur som bär på löftet om allas möjlighet att kamma hem de stora pengarna. Frågan är bara hur länge på en marknad där transparensen grumlas av derivathandel och andra innovationer.

Rådgivaren – en gång känd som konsulent, numer mer som *coach* på svenska – är en annan figur som dyker upp litet var stans i det sociala landskapet samt i allehanda skepnader. Jutta Anna Schroer talar om deras exponentiella tillväxt. De vänder sig till

individer, grupper och organisationer, förutsatt att dessa är handlings- och interaktionsdugliga. Oavsett rådgivningens inriktning vilar den på asymmetriskt vetande, kommunikativ kompetens och förmåga att ta sig an problemet (här kommer problemet till rådgivaren, inte som med managern från denne). Rådgivarna blir till det postmodernas mobila predikanter. Rådgivaren visar fram en ambivalent figur som å ena sidan har en frigörande funktion, å andra sidan ökar kravet på klientens autonomi. Rådgivaren tar ansvar för processen – men inte för resultatet. Framgångsrika rådgivare är goda impressionsstyrare. Rådgivarens makt ligger i förmågan att berätta en historia och ge klienten ett tolkningserbjudande på problemet och dess lösning. Den samtida rådgivaren har svaret på frågan hur, frågan vad tillhörde konsulenten.

Kvaliteten på portätten av de sociala figurerna är genomgående hög. I de flesta friläggs oväntade sidor av figuren. Att sedan vissa porträtt intresserar mer än andra säger nog mer om läsaren än om antologin. Själv tror jag att de flesta sociologer skulle få ut en hel del av den. En svensk översättning rekommenderas. Boken kan användas i flera undervisningssammanhang.

Mats Franzén

Sociologiska institutionen, Uppsala universitet

Sociologförbundet har ordet

I år fyller *Sociologisk Forskning* 50 år! I 2012 års sista nummer av tidskriften (49:4) konstaterade de nya redaktörerna att det, efter Sociologförbundets 50-årsjubileum, nu är dags för ännu ett jubileum: 2013 innebär alltså den 50:e årgången av *Sociologisk Forskning*.

Med anledning av detta vill vi i styrelsen tillsammans med förra redaktören för tidskriften göra några historiska reflektioner över tidskriften men också säga något om dess framtid. Förbundet har på senare år genomgått en del förändringar i syfte att förstärka sin roll som ett organ för att tillvarata svensk sociologis intressen och behov. Som en central del i denna ambition finns Sociologidagarna vartannat år, som ersätter det tidigare årsmötet. De första Sociologidagarna i Stockholm 2012 visade att det både finns behov och intresse av en stor och regelbunden mötesplats för sociologer i Sverige, en plats för nätverkande, kontakter och kunskapsutbyte. Även tidskriften har vidareutvecklats och har fått ett nytt attraktivt utseende samtidigt som den fortsätter vara refereetidsskrift. Den tar plats som en viktig kanal för den sociologiska forskning som bedrivs i landet, och den publicerar företrädesvis på svenska. Det sistnämnda är inte att förakta i tider då sociologer hetsas att publicera sin forskning i internationella tidskrifter på engelska, ett språk som få behärskar till fullo. Det borde därför vara naturligt och självklart att det också finns åtminstone *en* tidskrift av vetenskapligt hög kvalitet på det egna språket, en tidskrift i vilken publicering också är meriterande. Norge har *Sosiologisk tidsskrift*, *Sosiologi i dag* och *Sosiologisk Årbok*, Danmark har *Dansk Sociologi* och Finland har *Sosiologia*. Att de nationella sociologiska tidskrifterna blomstrar i stora länder och språkområden, som Tyskland och Frankrike, är kanske inte så underligt, men även för de mindre länderna borde det vara önskvärt och möjligt; det var en anledning till att Islands sociologförbund skapade tidskriften *Íslenska þjóðfélagið* så sent som år 2010. Till detta kommer att i den mån vi anser att det är viktigt att forskningen också kommer samhället till del, den s.k. tredje uppgiften, så är också publikationer på svenska en fördel. *Sociologisk Forskning* bör vara den källa som såväl svenska forskare som professionella i andra yrken går till för att orientera sig om den senaste sociologiska forskningen inom landet. Med andra ord är *Sociologisk Forskning* tillsammans med Sociologidagarna två grundpelare för Sveriges sociologförbund och den sociologiska forskning som bedrivs i Sverige.

Sociologisk Forskning startade år 1964 och den första redaktören var Johan Asplund. En bibliografi över de tio första årgångarna som publicerades i *Sociologisk Forskning* gjordes av Hedvig Ekerwald i nr 1–2 1974. Hon delade upp artiklarna i grupperna *Sociologin som ämne* respektive studier av *särskilda samhällsområden*, vad man kanske kan kalla bindstreckssociologier. I den första gruppen, återfanns vetenskapsteori och sociologisk metodologi, sociologins relation till andra discipliner och allmän sociologisk teori. I den andra gruppen, särskilda områden, återfanns: Organisationer, Social utveckling, Politik, Ekonomi, Planering, Arbete, Lokalsamhälle, Sociala problem, Familj och sexualliv, Kultur och utbildning, Information och massmedia. Det var detta vi höll på med då.

När vi nu ser på de tio senaste årgångarna av Sociologisk Forskning (2003–2012) återfinns alla dessa bindestreckssociologer. Men en hel del har också tillkommit: Sociala rörelser, Migration och etnicitet, Religion, Miljö och risk. Dessutom är maskulinitet, idrott, hälsa, turism och konsumtion samt våld några av de områden som behandlats under de senaste 10 åren. Det är detta vi håller på med nu.

En utveckling som gör att den typen av jämförelser är enklare är att vi idag kan nå samtliga artiklar utan att behöva gå på biblioteket. Databasen Jstor har scannat in alla nummer av *Sociologisk Forskning*.¹

En intressant utveckling över tid ses i den vikande dominansen av andelen manliga författare. Den har gått från 99 procent 1964–1967 till 81 procent 1982–1985. Idag är andelen män bland artikelförfattare och recensenter 60 procent för åren 2009–2011 (inklusive nr 1, 2012). Hur det ser ut för de stora internationella tidskrifterna överlämnar vi åt andra att undersöka, men det bör stå klart att *Sociologisk Forskning* är på väg att bli en vetenskaplig tidskrift som kan stoltsera med en någorlunda jämlik könsfördelning.

Tidskriften *Sociologisk Forskning* och dess roll och status i en tid när vi i allt högre grad förväntas publicera internationellt är något som återkommande har diskuterats. Har *Sociologisk Forskning* förlorat i status på senare år? Tidskriften har i jämförelse med andra svenskspråkiga tidskrifter inom samhällsvetenskaplig forskning god status vad gäller indexering i web of science. Av de 44 tidskrifter som Vetenskapsrådet stödjer² är det endast fyra som ingår i denna databas där tidskrifter rankas. *Sociologisk Forskning* är en av dem. Vi konstaterar att vi känner igen namnen på många författare till artiklar under de senaste 10 åren; författare som vanligtvis publicerar sig internationellt. Ville de helt enkelt publicera sig på svenska någon enstaka gång, eller ville de göra ett avtryck nationellt och göra sin forskning synlig även för sociologer i Sverige? Också doktorander publicerar sig i *Sociologisk Forskning*, ett utmärkt val av refereetidsskrift för artiklar till sammanläggningsavhandlingar. Som de nya redaktörerna påpekar i det förra numret av *Sociologisk Forskning* har tidskriften varit viktig för ämnets utveckling och för att befästa ämnesidentiteten. Vår övertygelse är att *Sociologisk Forskning* kommer att fortsätta att vara en viktig kanal för sociologer i Sverige; omdebatterad men också ett forum för debatt; och ett sätt att hålla oss à jour med den senaste forskningen i sociologi som bedrivs i Sverige.

Hedvig Ekerwald, Tidigare redaktör för Sociologisk Forskning

Linda Soneryd, Sekreterare i Sveriges Sociologförbund

Åsa Wettergren, Ledamot i Sveriges Sociologförbund

1 URL: <http://www.jstor.org/action/showPublication?journalCode=socifors>. Dock krävs det en särskild prenumeration inom Jstor-utbudet för att Sociologisk Forskning ska finnas med, en prenumeration som vi sociologer kan föreslå våra respektive universitets- och högskolebibliotek att ta.

2 Vi har inte funnit mer aktuell statistik än ”Vetenskapsrådets stöd till vetenskapliga tidskrifter 2003” (VR 2004, s. 3)

Tack!

till alla våra granskare
av artikelmanus år 2012

Jutta Ahlbeck Rehn

Lars Andersson

Claes Belfrage

Henrik Belfrage

Klas Borell

Tore Brännberg

Aje Carlbon

Hedvig Ekerwald

Åsa Eldén

Oskar Englund

Mats Franzén

Johan Gärde

Tove Harnett

Maria Hedlund

Torbjörn Hjort

Lars Holmberg

Kristina Jerre

Roine Johansson

Åsa Kroon Lundell

Göran Larsson

Henrik Lindberg

Rafael Lindqvist

Anette Nyqvist

Elisabet Näsman

Daniel Ranta

Gerhard Schjelderup

Astrid Schlytter

Ulrika Schmauch

Peter Sohlberg

Linda Soneryd

Göran Sundqvist

Hans Svärd

Henrik Tham

Publicera i Sociologisk Forskning

UNDER JUBILEUMSÅRET 2013

Skicka in ditt manuskript – ta chansen att skapa uppmärksamhet kring din forskning och sprida kunskap om ditt forskningsområde.

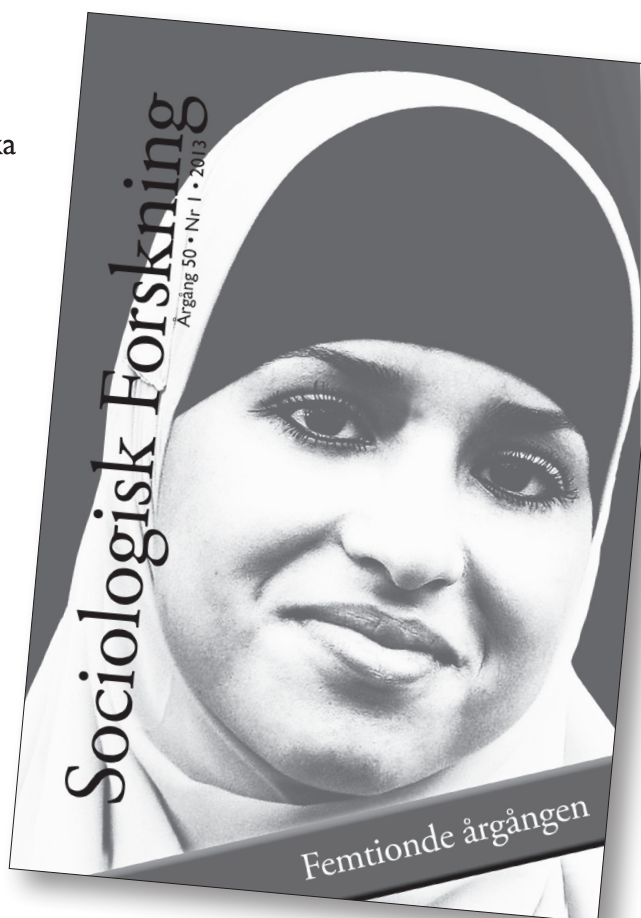
Sociologisk Forskning publicerar varje år tolv peer-reviewgranskade vetenskapliga artiklar och ungefär lika många recensioner.

Tidskriften indexeras i en rad databaser, däribland Social Science Citation Index (web of science), och alla årgångar finns numera i JSTOR.

Vi välkomnar även recensioner av av böcker med sociologisk relevans, inklusive kurslitteratur.

Information om hur du skickar in manuskript eller recensioner finns på omslagets inre pärm.

Välkommen att kontakta redaktionen på e-post sociologiskforskning@miun.se

Sociologisk Forskning är Sveriges Sociologförbunds tidskrift som utkommer fyra gånger per år. Redaktionen finns år 2012–2014 vid Mittuniversitetet i Östersund. Sociologisk Forskning indexeras i: Artikelsök, Cambridge Scientific Abstracts, Current Abstracts, DBH NSD – Norwegian register of scientific journals and publishers, IBZ – Internationale Bibliographie der Geistes- und Sozialwissenschaftlichen Zeitschriftenliteratur, Internationale Bibliographie der Rezensionen Geistes- und Sozialwissenschaftlicher Literatur, Journal of Citation Reports (web of science), Periodicals Index Online, SCOPUS, Sociological Abstracts, Social Sciences Citation Index (web of science) och Social Services Abstracts.

Publicering

Sociologisk Forskning accepterar för eventuell publicering vetenskapliga artiklar på svenska (eller annat skandinaviskt språk). Tidskriften tillämpar ett *referee*-förfarande, vilket innebär att artiklar som publiceras i Sociologisk Forskning är bedömda av oberoende kollegor. Sociologisk Forskning accepterar för bedömning endast texter som inte tidigare varit publicerade och accepterar inte för bedömning manuskript som samtidigt erbjuds annan tidskrift eller som bedöms av förlag. Artikelförfattare erhåller en pdf-fil av publicerade bidrag.

Artiklar

1. För bedömning accepteras endast manuskript som författaren anser färdiga för publicering. Redaktionen accepterar inte synopsis, utkast till artiklar eller i övrigt ofärdiga manuskript.
2. Manuskriptet skall vara utskrivet med dubbelt radavstånd och försett med goda marginaler. Nytt stycke görs med indrag med tabulatorn. Manuskript på annat språk än skandinaviskt accepteras för bedömning endast om överenskommelse träffats med redaktören innan manuskriptet skickas till tidskriften. Manuskriptets omfång bör inte understiga 4 000 ord och inte överstiga 10 000 ord inklusive abstract/sammanfattning.
3. Manuskriptet skall innehålla en sammanfattning om cirka 150–175 ord på engelska (inklusive översättning av titeln till engelska) samt fem nyckelord, också på engelska.
4. En kort författarpresentation (fyra rader) skall bifogas. Redaktionen förkortar utan samråd längre presentationer.
5. Fotnoter bör undvikas eller användas endast mycket sparsamt. Fotnoter placeras på den sida där noten förekommer (inga slutnoter).
6. Tabeller och figurer skall vara infogade i den löpande texten och även skickas i separata filer i sitt ursprungliga program om det inte är Word.
7. Litteraturhänvisningar i löpande text görs enligt följande: (Sontag 1977:35) alternativt Sontag (1977:35).
8. Manuskript – utformade på det sätt som här beskrivits – skickas som word-dokument med e-post till tidskriftens redaktörer under adress: sociologiskforskning@miun.se
9. Efter en första redaktionell bedömning sänds artikeln till två externa lektörer för bedömning varför författarnamn inte får anges på artikelns första sida (eller på annat sätt framgå av texten). På förstasidan anges endast artikelns titel. På ett separat

blad anges artikelns titel, antalet ord, författarnamn, akademisk titel, institution samt den adress, e-postadress och telefonnummer till (huvud-)författaren som redaktionen enklast använder.

Referenser

Referenser utformas enligt följande:

Bok:

Pilgrim, D. & A. Rogers (1993) *A Sociology of Mental Health and Illness*. Buckingham: Open University Press.

Artikel:

Haavio-Mannila, E., J.P. Roos & O. Kontula (1996) "Repression, Revolution and Ambivalence: The Sexual Life of Three Generations", *Acta Sociologica* 39 (4):409–430.

Kapitel i bok:

Dryler, H. (1994) "Etablering av nya högskolor: Ett medel för minskad snedrekrytering?", 285–308 i R. Erikson, & J.O. Jonsson (red.) *Sorteringen i skolan*. Stockholm: Carlssons.

Recensioner

Recensioner av såväl sociologiska avhandlingar som annan litteratur (inklusive kurslitteratur) välkomnas och bedöms av redaktionen. En recension är på maximalt 1 000 ord och en recensionsessä, dvs. en recension där flera böcker behandlas på ett integrerande sätt, är på maximalt 2 000 ord. Ange författarens namn, bokens titel, utgivningsår, ISBN-nummer och förlag.

Replik

I syfte att bidra till en levande debatt finns möjlighet att kommentera texter publicerade i tidskriften. Omfånget är cirka 1 000 ord. Kommentarer ska skickas till redaktionen senast 30 dagar efter det att texten publicerats. Författaren till den text som kommenteras kommer – under förutsättning att kommentaren publiceras – att ges utrymme att svara.

POSTTIDNING B

Redaktörerna har ordet

Organisationer, ojämlikhet, migration
– förändringar av den etniska arbets-
delningen i svensk byggnadssektor
Denis Frank

För Sverige i framtiden
– bio-objektifiering av ny medicinsk
teknologi
Tora Holmberg och Malin Ideland

Förlåtelse, försoning och oförsonlighet
i överlevandes berättelser efter kriget i
Bosnien
Goran Basic

Gästkrönika: Sociologisk forskning för
femtio år sedan
Göran Ahrne

Recensioner

Sociologförbundet har ordet

Tack till våra granskare 2012

Avs
Sociologisk Forskning
c/o Institutionen för samhällsvetenskap
Mittuniversitetet
831 25 Östersund